

MICHAŁ SZZANIECKI (Poznań)

Główne linie rozwoju feudalnego państwa zachodnio-pomorskiego

Część II (1478—1848)*

IV. Okres stanowej monarchii zachodnio-pomorskiej (1478—1648), s. 93. A. Ogólny rys historyczny, s. 93. B. Ustrój społeczny i gospodarczy, s. 96. C. Ustrój państwa, s. 103. D. Charakterystyka formy państwa, s. 129. E. Reformy w czasie wojny 30-letniej, s. 130.

V. Pomorze Zachodnie w okresie podziału między Szwecję i Brandenburgię (Prusy) (1648—1815), s. 131. A. Ogólny rys historyczny, s. 132.

a) *Pomorze pod rządami szwedzkimi* (1648—1815), s. 134. B. Ustrój społeczny i gospodarczy, s. 134. C. Ustrój państwa, s. 137.

b) *Pomorze pod rządami brandenbursko-pruskimi* (1648—1815), s. 145. B. Ustrój społeczny i gospodarczy, s. 145. C. Ustrój państwa, s. 148. D. Charakterystyka ustroju Pomorza Zachodniego w okresie 1648—1815, s. 157.

VI. Powstanie pruskiej prowincji zachodnio-pomorskiej w 1815 r. i likwidacja szczątków feudalnej państwowości zachodnio-pomorskiej (1815—1848), s. 160.

IV. OKRES STANOWEJ MONARCHII ZACHODNIO-POMORSKIEJ (1478—1648)

A. Ogólny rys historyczny

Okres nasz rozpoczynamy od rządów Bogusława X (1478—1523). Lata panowania tego utalentowanego władcy przyciągały uwagę historyków i żaden chyba okres dziejów Pomorza Zachodniego nie posiada tak obfitej literatury¹. Znaczenie

* Artykuł niniejszy stanowi część drugą pracy ogłoszonej pod tym samym tytułem w zeszycie 1 tomu VII Czasopisma Prawno-Historycznego. Powołując się na ogólne uwagi o temacie i zakresie pracy (tamże, s. 49—53) autor raz jeszcze podkreśla dyskusyjny charakter niniejszego opracowania. W dalszym ciągu cytujemy: Szczaniecki, *Główne linie...*, cz. I. Za cenne uwagi nad maszynopisem niniejszej części autor składa szczerze podziękowania prof. G. Labudzie i prof. W. Sobocińskiemu.

¹ Z prac niemieckich na ten temat trzeba przede wszystkim wskazać: M. Wehrmann, *Pommern zur Zeit der beginnenden Reformation*, Baltische Studien, N. F. 21, 1918. Z prac polskich: T. Cieślak, *Z dziejów polityki Bogusława X wobec miast Pomorza Zachodniego*, Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu, t. 15, z. 3—4, 1949; Tenże, *Bogusław X twórcą nowoczesnego państwa*, Przegl. Zachodni, t. VI, z. 5—6, 1950; Tenże, *Ze studiów nad reformami gospodarczymi Bogusława X*, Zapiski Tow.

ich polega przede wszystkim na bardzo doniosłych reformach wewnętrznych. Ale są to również lata konsolidacji położenia międzynarodowego od niedawna zjednoczonego państwa. Mianowicie w czasie tym doszło do zmiany charakteru sporów pomorsko-brandenburskich przez wycofanie pretensji brandenburskiej do zwierzchnictwa nad Pomorzem i tym samym do utrwalenia stanowiska Pomorza Zachodniego jako bezpośredniego lenna Rzeszy. Natomiast zawiodły przedsiębrane w tym czasie na Pomorzu Zachodnim próby znalezienia oparcia politycznego w Polsce. W wyniku głównie zdrady narodowościowej uprzywilejowanych warstw społeczeństwa pomorskiego dokonało się tu wyparcie języka polskiego i zastąpienie go językiem niemieckim². Rozerwało to dawną więź wspólnoty językowej polsko-pomorskiej i oddaliło Pomorze Zachodnie od Polski³. Z drugiej strony interesy klasowe polskiej szlachty odsunęły sprawę ziem zachodnich z pola widzenia polityki zagranicznej tego państwa, nastawionej na ekspansję wschodnią i pokojowe stosunki z Brandenburgią. Zaznaczyło się to zarówno z początku XVI w. jak i w jego połowie, w okresie wojny siedmioletniej północnej⁴. Wystąpiło również w czasie wojny 30-letniej, gdy Pomorze Zachodnie na próżno szukało oparcia w Polsce⁵. Tymczasem okolicz-

Nauk. w Toruniu, t. 17, 1951; Z. J a b ł o ń s k i, *Pomorze Zachodnie w dobie przemian gospodarczych i politycznych za Bogusława X*, Sprawozdania PAU, t. LII, nr 7, 1951.

² W świetle ostatnich badań polskich, które w stosunku do dawnych poglądów przesuwają nieco wprzód chronologię zaniku języka polskiego na Pomorzu Zachodnim, powiedzieć można, że język polski zaniknął na Pomorzu zaodrzańskim już przed XVI w. W tym czasie, tj. w XVI w., klasy panujące posługują się językiem niemieckim na całym Pomorzu, a język polski utrzymuje się wśród mas ludowych na Pomorzu słupskim i stopniowo wycofuje się z polskich dotąd wysp na zachód od ziemi słupskiej. Por. Z. K a c z m a r c z y k, *Rozprzestrzenienie narodowości polskiej nad Odrą i Baltykiem w późnym feudalizmie*, Przegl. Zachodni, t. IX, z. 1—3, 1953; K. Ś l a s k i, *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim*, Poznań 1954. Por. ostatnio wnikiwe omówienie ostatniej pracy w artykule G. L a b u d y, *Uwagi dyskusyjne w sprawie przemian etnicznych Pomorza Zachodniego*, Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. I, z. 1, Poznań 1955, s. 309—325.

³ M. W e h r m a n n (*Pommern zur Zeit...*, s. 11) zwraca uwagę na to, że w XV i pocz. XVI w. stosunki Pomorza Zachodniego układały się lepiej z Polską niż z Brandenburgią.

⁴ P. N i e s s e n (*Der Ausgang der staatsrechtlichen Kämpfe zwischen Pommern und Brandenburg und die wirtschaftlichen Konflikte der Jahre 1560—1576*, Balt. Studien, N. F. t. 12, 1908) pisze o antagonizmie pomorsko-brandenburskim w połowie XVI w.: „Die Gegensätze, welche ein Jahrhundert vorher den Todeskampf zwischen dem wirtschaftlich erstarkenden Polen und dem Deutschen Orden in Preussen in die Wege geleitet hatten, bestanden auch hier, sowohl beide Territorien Teile des Deutschen Reiches waren; selbst der dort laut mitsprechende nationale Gegensatz fehlte hier nicht ganz, insofern das pommersche Fürstentum in den Kämpfen der letzten Jahrzehnte sich mehr als einmal auf seine Stammesverwandschaft mit dem slawischen Königtum in Polen besonnen, bei ihm Hilfe gegen die deutschen Hohenzollern und andere Gegner gesucht und gern gefunden hatte“ (s. 109—110).

⁵ Pomorze szukając oparcia w Polsce powoływało się wtedy na polskie obowiązki jako suzerena książąt pomorskich z tytułu lenna łęborsko-bytowskiego. Zawarto

ność, że Pomorze Zachodnie było bezpośrednim księstwem Rzeszy nie rozwiązywała podstawowych trudności w stosunku do Brandenburgii. Antagonizm brandenbursko-pomorski, nadal trwający potęgował się w XVI w. na tle sprzeczności interesów gospodarczych, prowadząc do uporczywych wojen handlowych. Niezupełnie jasny stosunek do reformacji i chęć zachowania przez książąt pomorskich neutralności w okresie wojen religijnych w Niemczech ujawniły zupełną izolację polityczną tego kraju. Nic też dziwnego, że od drugiej połowy XVI w. Szwecja zdobywała sobie na gruncie pomorskim coraz większą popularność⁶. Osiągnęła też ona ostatecznie poważny sukces polityczny w wyniku wojny 30-letniej.

Po śmierci Bogusława X dochodzi do częstych podziałów kraju między jego potomkami. Mają one jednak charakter podziałów dynastycznych i nie naruszają podstaw jedności państwowej. Następcami Bogusława X są jego synowie Jerzy I i Barmin XI. Wobec rychłej śmierci Jerzego I (1531), następuje w 1532 podział państwa między Barnimem XI i jego bratankiem Filipem. Podział ten rozбивa Pomorze Zachodnie na dwie części — szczecińską i wołogoską, w innym jednak układzie geograficznym jak podziały z okresu rozdrobnienia, które ustalały granicę na linii równoleżnikowej. Obecnie księstwo wołogoskie rozciąga się głównie na zachód od Odry, a szczecińskie na wschód. Podział ten, utrwalony w podziale w Jasieńcu 1569, *mutatis mutandum* przetrwał poprzez okres rządów pruskich i szwedzkich na Pomorzu aż do początków XX w. Reformacja, przyjęta w r. 1534, na skutek sekularyzacji dóbr klasztornych, przyczyniła się do dużego wzmocnienia finansów państwowych. Bezradność książąt pomorskich w walkach religijnych, toczonych w cesarstwie, ich niefortunny udział w związku szmalkaldzkim, ostra wojna handlowa z Brandenburgią, a zwłaszcza z rządzącym w Nowej Marchii Janem na Kustrzynie, wreszcie zupełna bierność Pomorza Zachodniego w czasie 7-letniej wojny północnej między Szwecją i Danią (1563—1570) pokazały słabość państwa pomorskiego idącą w parze z postępującym zahamowaniem rozwoju gospodarczego kraju.

Dość duża płodność dynastii powoduje liczne „majątkowe” podziały wewnętrzne na przełomie XVI i XVII w. Już jednak w 1622 jedynym członkiem dynastii pozostanie Bogusław XIV. Jego śmierć w 1637 przypadła w czasie wojny 30-letniej, w okresie dla Pomorza szczególnie dramatycznym⁷. W 1627 wkroczyły na Pomorze Zachodnie cesarskie wojska Wallensteina. Pomorze Zachodnie w wyniku

jednak w tym czasie tylko parę układów, lecz realnej pomocy Polska Pomorzu nie udzieliła (M. Bär, *Die Politik Pommerns während des dreissigjährigen Krieges*. Publikationen aus den preussischen Staatsarchiven, t. 64, 1896, s. 1).

⁶ O. Blümcke podkreśla, że Pomorze Zachodnie w czasie wojny 7-letniej północnej widziało w Szwecji jedyne go obrońcę. Stosunki pomorsko-szwedzkie w tym czasie nawiązane są podstawą dalszego ich rozwoju (*Pommern während des nordischen siebenjährigen Krieges*, Balt. Studien, t. 41, s. 96 i 98).

⁷ O sytuacji politycznej Pomorza Zach. w czasie wojny 30-letniej szerzej informują: J. Bohlen, *Die Erwerbung Pommerns durch die Hohenzollern*, Berlin 1865; M. Bär, *Die Politik Pommerns...*, jw.

kapitulacji w Franzburgu przyjmuje olbrzymi ciężar utrzymania 8 pułków cesarskich⁸. W 1629 Wallenstein likwiduje z terenu Pomorza niefortunną interwencję Danii wypierając wojska duńskie, które w tym czasie wkroczyły do Wołogoszczy. W tym czasie Szwecja posiadała już na gruncie pomorskim przygotowany teren⁹. Strzałów wytrzymuje do 1628 oblężenie wojsk cesarskich¹⁰, a w 1630 wojska szwedzkie lądują na Pomorzu. Z kolei dochodzi do układu pomorsko-szwedzkiego w Szczecinie¹¹. Na jego zasadzie Gustaw Adolf zajmuje całe Pomorze Zachodnie. Tymczasem stany pomorskie w przewidywaniu bezpotomnej śmierci Bogusława XIV uchwalają w 1634 ustawę o ustroju rządu (*Regimentsverfassung*) mającą zabezpieczyć losy państwa po śmierci ostatniego księcia. Po jego zgonie, w 1637, elektor w oparciu na dawnym traktacie normującym sukcesję Hohenzollernów na Pomorzu, wydaje patent o zajęciu kraju przez Brandenburgię. Wprowadza go to w konflikt zarówno ze stanami pomorskimi, jak z cesarzem i Szwecją. Wojna zakończona została ostatecznie pokojem westfalskim (traktat w Osnabrück 1648), który po odrzuceniu pretensji polskich do sukcesji w księstwie słupskim zdecydował o rozbiórce Pomorza między Brandenburgię i Szwecję. Faktyczne rozgraniczenie i ostateczne zajęcie przez Brandenburgię terenu jej przyznanego nastąpiło dopiero w 1653 r.

B. Ustrój społeczny i gospodarczy

Charakterystyka ogólna stosunków gospodarczych

Jako główne objawy rozwoju gospodarczego Pomorza Zachodniego w omawianym okresie określić trzeba — przejście z gospodarki czynszowej na gospodarkę folwarczno-pańszczyźnianą na wsi, a w miastach — załamanie się ich gospodarczego rozwoju od drugiej połowy w. XVI. Niesposób tu omawiać przyczyny wzrostu folwarku — jest to zjawisko znane, dokonywające się na podobnym podłożu we wszystkich krajach na wschód od Łaby. Rozrasta się wielka własność ziemska przy szeroko stosowanych rugach chłopskich i przy dość intensywnej akcji kolonizowania dawnych nieużytków i karczowania lasów, zwłaszcza na południowo-wschodnich granicach Pomorza¹². Obok własności ziemskiej szlacheckiej rozwija się wielka własność ziemska miast. Na skutek sekularyzacji dóbr klasztornych cała niemal dawna ich własność przechodzi w ręce książąt, których posiadłości obejmują odtąd

⁸ O kapitulacji w Franzburgu por. M. Bär, *Die Politik Pommerns...*, jw., s. 21 i tamże podaną literaturę w przypisach 11 i 12.

⁹ O związkach Strzałowa ze Szwecją por. J. Paul, *Stralsund und Schweden vor dem dreissigjährigen Kriege*, *Pommersche Jahrbücher*, t. 24, 1928, s. 41, 62 i pass.

¹⁰ M. Bär, *Die Politik Pommerns...*, jw., s. 22—34.

¹¹ Układ pomorsko-szwedzki i tzw. *Quartierordnung* por. J. C. Dähnert, *Sammlung...*, jw., t. I, s. 76 i 81 nn.

¹² Zob. pracę E. Gohrbanda, *Das Bauernlegen bis zur Aufhebung der Erbuntertänigkeit*, *Balt. Studien*, N. F. t. 38, 1936. — K. Ślaski zauważył, że po długim zastoju obserwuje się na Pomorzu Zachodnim na pocz. XVI w. nową falę trzebieży, *Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu*, *Przegl. Zachodni*, t. VII, z. 5—6, 1951.

koło $\frac{1}{3}$ obszaru całego Pomorza¹³. Nic też dziwnego, że budżet państwowy opiera się przede wszystkim na dochodach zbożowych z dóbr książęcych¹⁴. Część zachodnia Pomorza, wólogoska, mimo że rozciąga się na znacznie mniejszym obszarze Pomorza jako żyzniejsza i bogatsza¹⁵, przynosi temu księstwu tak samo wysokie dochody jak część wschodnia.

Rozwój sił wytwórczych a w szczególności gospodarki towarowo-pieniężnej, handlu i rzemiosła, tak żywy w w. XV trwa aż do połowy w. XVI a wraz z nim postępuje pierwotna akumulacja kapitału¹⁶. Od początku XVI w. coraz wyraźniej zarysowuje się upadek Hanzy i w ślad za nim upadek handlu morskiego Pomorza. W 1540 do Hanzy należą już tylko nieliczne miasta pomorskie, a i one uchylają się od płacenia taks związkowych i od udziału w sejmikach hanzeatyckich w Lubecie¹⁷. Na sejmiku Hanzy w 1530 widzimy już tylko 3 niepomorskie miasta: Lubekę, Hamburg i Breinę¹⁸. Mocne stanowiska miast uległo w zjednoczonym państwie pomorskim zachwianiu najpierw na odcinku posiadanych przez nie szerokich przywilejów. Utrzymują je z trudem i to tylko częściowo, a znaczenie ich maleje wobec rozwoju uprzywilejowania szlachty¹⁹. Książęta dążą do likwidacji przerosłów uprawnień miejskich, zwłaszcza celnych, kolidujących z ogólniejszymi interesami państwowymi. Jeżeli więc w literaturze mówi się tak wiele o „antymiejskiej” polityce Bogusława X, to zastanowić się wypadnie, czy i o ile chodziło tu o politykę godzącą w interesy gospodarcze miast kraju, czy też w same przywileje polityczne miast.

Problem rozwoju handlu pomorskiego jest jedną z najtrudniejszych spraw w naszym okresie. Żywy w końcu XV w. handel Pomorza, zwłaszcza Szczecina z Polską²⁰, koliduje z interesami nadodrzańskiego Frankfurtu, posiadającego podobnie jak Szczecin szerokie prawo składu. Jest to okres, w którym w interesie władzy

¹³ Była ona rozleglejsza na zachód od Odry. Por. też M. Spahn, *Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Herzogtums Pommern von 1478 bis 1625*, Leipzig, 1896, s. 55 nn.

¹⁴ Por. np. materiały u M. Spahna (s. 88 nn.) i budżet zarządu domeny wólogoskiej w 1564 podany przez K. Menkego, *Das Amt Wolgast. Historisch-topographische Untersuchungen zur Entwicklung eines vorpommerschen Verwaltungskörpers*, Pommersche Jahrb., t. 20, 193, s. 80 przyp. 2.

¹⁵ Wynika to najwyraźniej z „traktatów podziałowych”, por. niżej.

¹⁶ Zgadzam się tu z trafnymi wywodami B. Wachowiaka w pracy użytej przeze mnie przez autora w maszynopisie.

¹⁷ Wedle recessu Hanzy z tego roku należą do związku tylko: Strzałów, Szczecin, Gryfia, Stargard, Nakło, Goleniów, Kołobrzeg. Por. H. Koch, *Beiträge zur innerpolitischen Entwicklung des Herzogtums Pommern im Zeitalter der Reformation*, Greifswald 1939, s. 110.

¹⁸ R. Schröder, E. Künssberg, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, 7 wyd., Berlin 1932, s. 959.

¹⁹ H. Koch, *Beiträge...*, jw., s. 127.

²⁰ Zob. ostatnio K. Chojnacka, *Walka o wolny handel i żeglugę na Warcie i Odrze*, Przegl. Zachodni, t. VIII, z. 3—4, 1952, s. 632, nn., 637.

państwowej leży wprowadzanie ceł ogólnych przez likwidację indywidualnych przywilejów celnych i składowych. Natomiast interesy handlowe tych wielkich miast, które zdołały obronić swe prawo składu nabierają charakteru interesów ogólnopaństwowych²¹. I tak zlikwidowano na Pomorzu prawa składowe Gardźca i Starogardu, lecz prawo składu Szczecina pozostało nietknięte. W konsekwencji spór o handel odrzański między Frankfurtem i Szczecinem w XVI w. urósł do znaczenia gospodarczej wojny brandenbursko-pomorskiej. Wojna ta, w toku której Szczecin kilkakrotnie zamykał, i to raz w 1572 na długie lata — całą żeglugę odrzańską²², nie doprowadziła do rzeczywistego otwarcia handlu warciańsko-odrzańskiego. Przyczyniło się to w efekcie do stopniowego upadku gospodarczego miast pomorskich²³, ruiny finansów miejskich²⁴ itd. Dobitym tego przejawem jest krach handlowego domu szczecińskiego Loitzów, skupiającego w znacznym zasięgu handel Pomorza Zachodniego — w 1572 r.²⁵

Stosunki wiejskie

Na wsi pomorskiej do końca XV w. dominowało małe gospodarstwo chłopskie²⁶. Rycerz miał mało ziemi pod pługiem i utrzymywał się z danin i posług ludności chłopskiej²⁷. Od XVI w. dopiero następuje masowe przechodzenie z gospodarki czynszowej na gospodarkę folwarczną, ale już od końca XV w. obserwuje się wzrost wyzysku chłopa. Ucisk chłopa potęguje się w w. XVI przez stosowanie

²¹ Por. na ten temat ciekawe wywody G. Schmollera, *Die Handelsperre zwischen Brandenburg und Pommern im J. 1562, Umrisse und Untersuchungen zur Verfassung- Verwaltung- und Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig 1898, s. 61—78.

²² W sporze tym wyróżnić można kilka etapów. Pierwszy przypada na pocz. XVI w. i kończy się pokojem we Wschowie (1512). Następuje okres rozwoju handlu lądowego Pomorza z Polską i Śląskiem. W 1539 rozpoczyna się nowy kryzys w wyniku agresywnej polityki handlowej Jana Kostrzyńskiego i zastawieniem przezeń młynów na Warcie i zabronieniem drogi lądowej. W 1551 Szczecin zamyka Odrę, podobnie w 1562, wywołując jako retorsję ze strony Brandenburgii zamknięcie całego handlu z Pomorzem Zachodnim. Dopiero jednak w 1572 dochodzi do całkowitego zamknięcia Odry na przeciąg kilku lat. — Zagadnienia te mają dość obfitą literaturę, por.: P. Niessen, *Der Ausgang...*, jw.; G. Schmoller, *Die Handelsperre...*, jw.; M. Wehrmann, *Geschichte der Stadt Stettin*, Stettin 1911, s. 210—18; O. Hintze, *Die Hohenzollern und ihr Werk*, Berlin 1915, s. 132 n., 136 n.; K. Chojnacka, *Walka o wolny handel...*, jw.

²³ M. Wehrmann, *Geschichte von Pommern*, I—II, Gotha 1919—21, t. II, s. 100.

²⁴ O. Blümcke, *Der finanzielle Zusammenbruch Stettins im Ausgang des 17. Jahrh.*, Balt. Studien, N. F. t. 12, 1908, s. 13.

²⁵ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 77.

²⁶ U. Kriesche, *Bauerntum und Grossgrundbesitz in West- und Mittelpommern*, Greifswald 1939, s. 40.

²⁷ E. Sauer, *Der Adel während der Besiedlung Ostpommerns*, Stettin 1939, s. 195—6.

rugów chłopskich, które przeprowadzano systematycznie od połowy wieku²⁸, oraz przez nakładanie przez szlachtę pańszczyzny w dowolnej wysokości. Szlachta zainteresowana rozwojem gospodarki folwarcznej zmierza do legalizacji nowych stosunków na wsi przez ordynacje chłopskie. Ordynacje takie wydano już w 1569 i 1582 dla księstwa wołogoskiego, gdzie panowały stosunki nieco dla chłopów lepsze. Wreszcie w 1616 szlachta wymusiła od Bogusława XIV²⁹ wydanie ordynacji chłopskiej³⁰, która stać się miała podstawą dla stosunków wiejskich na Pomorzu w XVII i XVIII w. Ordynacja ta nie wprowadzała właściwie nic nowego, przypieczętowała jedynie stan od dawna na Pomorzu istniejący³¹ i zalegalizowała praktykę rugów chłopskich.

Wies pomorska już w XVI w. wykazuje znaczne zróżnicowanie społeczne, które pogłębia się w wiekach następnych. W XVI w. wyróżniać można dwie kategorie chłopów: chłopów posiadających dziedziczne prawo do ziemi i coraz liczniejszą kategorię chłopów nie mających tego prawa³² i obciążanych przez pana dowolną pańszczyzną. Sytuację chłopów pogarszało to, że podobnie jak w Polsce, poddaństwo było tu instytucją jednolitą to znaczy, że poddaństwo gruntowe, sądowe i osobiste skupiało się w ręku tego samego pana³³. Proces proletaryzacji wsi³⁴ wyraża się m. in. we wzroście ilości zagrodników (*Kossäte*). Ustala się na wsi sądownictwo patrymonialne, a sołtysi już w początku XVI w. nie mają żadnej kompetencji w dziedzinie sądowej³⁵. Niemniej jednak w niektórych okolicach utrzymują się sołtysilenni (*Lehnschultzen*) o sytuacji dość uprzywilejowanej³⁶. Posiadamy pewną ilość wiadomości o walce klasowej prowadzonej przez chłopów przeciw uciskowi feudalnemu, w szczególności o zbiegostwie już w XV w.³⁷. W drugiej połowie XVI w.

²⁸ Rugi chłopskie — wprowadzie głównie w odniesieniu do wschodniej części kraju — omówił wnikliwie E. G o h r b a n d, *Das Bauernlegen...*, jw., por. też przejrzysty przegląd dziejów wsi pomorskiej w opracowaniu W. Rusińskiego, *Rys historyczny wsi na Pomorzu Zachodnim z Ziemią Lubuską*, Gospodarstwo wiejskie na Ziemiach Odzyskanych, z. 3, Warszawa 1947, s. 1—31.

²⁹ S p a h n, l. c., s. 124.

³⁰ Ordynacje chłopskie zamieszczone są w III tomie J. C. D ä h n e r t, *Sammlung...*, jw.: z 1669 — s. 813 nn.; z 1616 — s. 823—856.

³¹ M. W e h r m a n n, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 106; W. Rusiński, *Rys historyczny...*, jw., s. 16.

³² W ten sposób sytuację chłopów przedstawia kronika Kantzowa. Por. E. G o h r b a n d, *Die rechtliche, soziale und wirtschaftliche Lage der deutschen Kolonialbauern im 15 und 16 Jahrh. in Ostpommern*, Balt. Studien, N. F. t. 42, 1940, s. 140 nn. Według ordynacji z 1616 chłopci są *homines proprii et glebae adscripti*; w stosunku do ziemi nie mają ani *dominium utile* ani *dominium directum*.

³³ W. Rusiński, *Rys historyczny...*, jw., s. 17.

³⁴ M. S p a h n, l. c., s. 124.

³⁵ M. S p a h n, l. c., s. 19.

³⁶ R. P e t s c h, *Verfassung und Verwaltung Hinterpommerns im 17 Jahrh. bis zur Einverleibung in den brandenburgischen Staat*, Leipzig 1907, s. 140.

³⁷ M. W e h r m a n n, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 2; T. C ie ś l a k, *Sprawa zbic-*

obserwujemy masowe zbiegostwo do Polski³⁸. Kronika Kantzowa informuje o obawie przed rewoltami chłopskimi koło r. 1536³⁹. Przez cały wiek XVI prowadzi się akcję przeciwko podpalaczom i o nich wspomina też m. in. ordynacja chłopska z 1616 r.

Rozwój gospodarki folwarcznej i rugi chłopskie spowodowały stałe zwiększanie się ilości gruntów dworskich w stosunku do chłopskich. W niektórych zwłaszcza okolicach wzrosły znaczne fortuny szlacheckie, mimo że według pomorskiego prawa lennego, wszyscy synowie mieli równe prawo do lenna⁴⁰. Dopiero w XVI w. dochodzi do formalnego różnicowania prawnego szlachty. Od 1539 grupę uprzywilejowaną tworzy szlachta zamkowa (*Schlossgesessenen*)⁴¹. Istota uprzywilejowania polegała na tym, że podlegali oni wraz ze swymi dobrami i wasalami bezpośrednio sądownictwu książęcemu⁴². Na skutek tego kompleksy majątkowe poszczególnych rodzin szlachty zamkowej stały się niejako odrębnymi jednostkami administracyjnymi, równoległymi do dystryktów szlacheckich⁴³. Tradycja tych podziałów terytorialnych utrzymała się jeszcze w XVIII w. w granicach i nazwach powiatów stworzonych w 1724 przez administrację pruską⁴⁴. Poza szczególnie uprzywilejowaną szlachtą zamkową cały ogół szlachecki cieszył się szerokimi przywilejami, datującymi jeszcze z okresu rozdrobnienia. Z okresem rządów Bogusława X wiążą się próby ograniczania tych przywilejów⁴⁵. Przeprowadza się procesy w celu restytucji dóbr książęcych, pilnuje się określonego prawem lennym porządku dziedziczenia. Prowadzi się akcję przeciw rozbojom szlacheckim⁴⁶. Szlachta pomorska walczy przez cały XVI w. o prawa polityczne i o wyłączenie od nich miast. W drugiej połowie wieku szlachta ten cel osiągnie⁴⁷, a wprowadzenie ordynacji chłopskiej w 1616 jest najdonioślejszym sukcesem jej klasowej polityki.

gów chłopskich w interwencjach gdańskich ks. Bogusława X, *Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu*, t. 16, 1950; Tenże, *Walka o chłopów na Pomorzu Zachodnim na przełomie XV i XVI w.*, *Przegl. Zachodni*, a. VII, z. 1—2, 1951.

³⁸ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 77.

³⁹ M. Spahn, l. c., s. 39.

⁴⁰ E. Gohrband, *Das Bauernlegen...*, jw., s. 206.

⁴¹ M. Szczaniecki, *Główne linie...*, cz. I, s. 72.

⁴² R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 135; E. Sauer, *Der Adel...*, jw., s. 184.

⁴³ Por. niżej, s. 120.

⁴⁴ Takie okręgi szlachty zamkowej tworzyły włości: Ebersteinów (Nowogard, Maszewo), Borków (Resko, Łobez), Ostenów, Manteufflów, Flemmingów, Dewitzów, Wedlów, Glasenapów, Uchtenhagenów, Stramehlów i Massowów — od XVII w. Podewilsów i Grumbkowów. Liczba ich była zmienna — wynosiła koło 10. Por. F. Curschmann, *Die Landeseinteilung Pommerns im Mittelalter*, *Pom. Jahrbücher*, t. 12, 1911, s. 180.

⁴⁵ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. I, s. 240; t. II, s. 2.

⁴⁶ Szczególnie wstawioną została akcja przeciw Manteufflom i stracenie dwóch członków tej rodziny, (Tamże, t. II, s. 33).

⁴⁷ Por. niżej w rozdziale o organizacji stanowej.

Stosunki miejskie

Widzieliśmy już, że miasta pomorskie w XIV i XV w. doszły do tak wielkich przywilejów, że niektóre z nich jak zwłaszcza szczeciński *status aristocraticus* i Strzałów nabrały znamion państw w państwie, republik feudalnych⁴⁸. Jest rzeczą jasną, że sytuacja taka musiała w zjednoczonym państwie pomorskim — dążącym z natury rzeczy do podporządkowania sobie miast — prowadzić do nieuchronnych konfliktów. Na tym tle powstała legenda o antymiejskiej polityce Bogusława X. Chodziło tu jednak zasadniczo jedynie o wymuszanie na miastach podstawowych powinności wobec państwa. Tak np. w roku 1479 Bogusław X z trudem wymusił hołd Strzałowa⁴⁹, a w późniejszych latach prowadzić będzie nieustanne zatargi ze Szczecinem i Strzałowem⁵⁰. Po śmierci Bogusława X te same miasta ociągać się będą ze złożeniem hołdu jego synowi⁵¹ i później nieraz prowadzić będą własną politykę zagraniczną⁵². Spory z miastami ciągną się aż do początku XVII w.⁵³. W miarę jednak stopniowego upadku gospodarczego miast od połowy XVI w. opór ich wobec władzy książęcej maleje, a liczne zamieszki wewnętrzne dają często książętom okazje do interwencji w sprawy wewnętrzne miast i do wzmocnienia swego tam autorytetu⁵⁴. Jeszcze za Bogusława X wymuszono na miastach dostarczanie kontyngentów wojskowych⁵⁵, później wprowadzone podatki spotykały się nieraz w miastach z silnym oporem. Podobnie z trudnościami spotykały się próby rozciągnięcia na miasta sądowego zwierzchnictwa książęcego. Walka z praktykowanym przez miasta odwoływaniem się do sądów „zagranicznych“, w Lubece czy Magdeburgu, nie dawała też pełnego rezultatu⁵⁶. Na terenie sejmu pomorskiego, w którym reprezentowanych było 18 „bezpośrednich“ książęcych miast,

⁴⁸ Por. M. Szczaniecki, *Główne linie...*, cz. I, s. 75. — Wprawdzie istnieje dość dużo monografii poszczególnych miast pomorskich. Nie zastępują one jednak syntetycznego opracowania dziejów miast, którego brak jest bardzo dotkliwy.

⁴⁹ M. Wehrmann, *Stralsund und Herzog Bogislaw X von Pommern*, Balt. Studien, N. F. t. 36, 1934, s. 122 nn.

⁵⁰ M. Wehrmann, *Pommern zur Zeit...*, jw., s. 30.

⁵¹ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 17.

⁵² Tak np. w czasie wojny siedmioletniej Szczecin popierał Danię a Strzałów Szwecję, H. Koch, *Beiträge...*, jw., s. 112 n.

⁵³ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 84 n., 112 n.

⁵⁴ Tak było np. w Gryfii, gdzie w 1604 r. książę pomorski zastrzegł sobie prawo zatwierdzenia praw uchwalonych w Gryfii w ramach jej *ius statuendi* (M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 112 n.). Podobnie w Szczecinie w 1616 (O. Blümke, *Der finanzielle Zusammenbruch...*, jw., s. 45 nn.).

⁵⁵ Klempin we wstępie do pracy G. Kratza, *Die Städte der Provinz Pommern*, Berlin 1865, podaje na str. LVI obciążenia miast w tym zakresie. Tytułem przykładu notujemy, że np. kontyngent Strzałowa wynosił 100 koni i 1000 pieszych, Szczecina — 60 koni i 50 pieszych. W najmniejszych miastach ciężar ten spadał do 4 koni i 30 pieszych. Por. tekst: Klempin, Kratz, *Matrikelkarten und Verzeichnis der pommerschen Ritterschaft*, s. 160—188.

⁵⁶ Por. niżej w rozdziale omawiającym sądownictwo.

toczyły się walki ich ze szlachtą, która wyszła z nich zwycięsko rezerwując wyłącznie dla siebie decydujący wpływ na sprawy polityczne. Obok miast książęcych istniały liczne miasta „pośrednie“, prywatne, dość ściśle podporządkowane ich właścicielom, tj. szlachcie, kościołowi lub innym miastom.

W ustroju wewnętrznym miast nie dokonują się żadne zasadnicze przeobrażenia. Inną rzecz, że rozwarstwienie wewnętrzne miast, antagonizm między bogatszymi sferami kupieckimi a pospółstwem skupionym w cechach⁵⁷, stoi u podstaw licznych wstrząsów wewnętrznych. Organizacja cechowa zapoczątkowana jeszcze w XIII w. doszła dopiero w XVI w. do pełnego rozkwitu⁵⁸. Toteż miasta są w tym czasie widownią częstych zaburzeń, gdzie pospółstwo walczy o udział w zarządzie miasta. Te ruchy rewolucyjne są szczególnie intensywne w okresie początków Reformacji i przybierają wtedy charakter ruchów społeczno-religijnych, powiązanych z podobnymi ruchami w Niemczech⁵⁹.

Na czele zarządu miejskiego stała rada miejska, reprezentując arystokrację kupiecką. Organ ten, uzupełniał się przez kooptację, wyłaniał ze swego grona burmistrzów i nie dopuszczał do swego składu przedstawicieli cechów. Spośród członków cechów rekrutowały się dawniej kolegia ławników, sprawujące sądownictwo miejskie a później obsadzone wyłącznie przez radę. Na tym odcinku monopol rady został przełamany w 1503, kiedy Bogusław X narzucił Szczecinowi wybór ławników spośród kupców i rzemieślników⁶⁰. Oczywiście sam udział cechów w ławie nie zaspakajał słusznym ambicjom pospółstwa miejskiego. Nie zaspakajała go również pewna pozorna forma udziału cechów w kolegiach starszyny miejskiej (*Alterleute*), które wprowadzono już w XIV w. — po zaprzestaniu zwoływania ogólnych zebrań mieszczaństwa. Kolegia te, obejmujące kupców i przedstawicieli cechów nie posiadały określonej kompetencji, miały bliżej nie sprecyzowane prawa wnoszenia zażeń wobec Rady⁶¹, a funkcjonowanie ich prowadziło często do zatargów⁶². Już w 1524 w Szczecinie pospółstwo domagało się kontroli rachunków miejskich

⁵⁷ Ustrój cechowy w Szczecinie omawia dobra praca O. Blümcke'go, *Die Handwerkszünfte im mittelalterlichen Stettin*, Balt. Studien, t. 34, 1884. — Na uwagę też zasługują bystre obserwacje dotyczące Pomorza Zachodniego w pracy G. Schollera, *Das brandenburgisch-preussische Innungswesen von 1640 bis 1800 hauptsächlich die Reform unter Friedrich Wilhelm I, Umrisse und Untersuchungen...*, Leipzig 1898, s. 314—456.

⁵⁸ Tak np. w Szczecinie do końca XV w. istniało tylko 9 cechów, a w wieku następnym liczba ich dojdzie do 50, O. Blümcke, *Die Handwerkszünfte...*, jw., s. 106.

⁵⁹ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 4 n., 21 nn.; T. Cieślak, *Rewolty szczecińskie w r. 1428 i 1524 i ich konsekwencje prawne*, Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu, t. XVI, 1950.

⁶⁰ Klempin (wstęp do G. Kratza, *Die Städte...*, jw.), s. XLVIII; O. Blümcke, *Der Rat und die Ratslinie von Stettin*, Balt. Studien, N. F. t. 17, 1913, s. 79 nn.

⁶¹ O. Blümcke, *Die Handwerkszünfte...*, jw., s. 96.

⁶² Tamże, s. 101.

i udziału w zarządzie miasta przez powołanie kolegium 48 mieszczan. Dopiero w początku XVII w. pospólstwo dochodzi do uzyskiwania prawnego udziału w zarządzie miasta, tak np. w Szczecinie w 1613 powołano instytucję wydziału 60-ciu⁶³, w Gryfii w 1623, — wydziału 50-ciu, ze szczególnymi uprawnieniami w dziedzinie zarządu majątkiem miejskim i kasą⁶⁴.

C. Ustrój państwa

Podziały wewnętrzne

Władzę zwierzchnią w monarchii zachodnio-pomorskiej reprezentują książęta z dynastii pomorskiej. Drugim elementem formalnie zapewniającym jedność całego terytorium była organizacja stanowa. Na Pomorzu Zachodnim nie wykształciła się jak w niektórych współczesnych państwach zasada primogenitury. Do dziedzictwa byli nadal uprawnieni wszyscy męscy członkowie rodu. W tych warunkach podziały wewnętrzne były nieuniknione, nie prowadziły one jednak do nawrotu rozdrobnienia feudalnego⁶⁵. Po śmierci Bogusława X (1523) obaj jego synowie Jerzy I i Barnim XI prowadzili rządy wspólne⁶⁶. Dopiero po śmierci Jerzego I dokonano w 1532 formalnego podziału, który zastrzegając wiele spraw wspólnych dla obu księstw podzielił Pomorze Zachodnie, jak już mówiliśmy, na księstwo wołogoskie i szczecińskie. Granica wschodnia księstwa wołogoskiego sięgała na północy po Swinę, zaś na południu oddalając się od Odry pozostawiała Szczecin w ramach drugiego księstwa⁶⁷. Podział w 1532 uległ drobnej korekturze w 1541, a po śmierci Filipa I (1566), który pozostawił 5 synów, doszło do zawarcia obszernego traktatu podziałowego w Jasieńcu w 1569. Układ ten zabezpieczył na przyszłość, względną jedność Pomorza przez wykluczenie dalszych podziałów w ramach obu księstw⁶⁸. Dla juniorów przewidywano odtąd jedynie apanaże w formie dochodów z określonych, przydzielanych im zarządów domen (*Amt*). W podobny sposób wyposażono wdowy⁶⁹. Praktyka stosowana do końca istnienia dynastii wprawdzie

⁶³ O. Blümcke, *Der finanzielle Zusammenbruch...*, jw., s. 45 nn.

⁶⁴ G. Mehnert, *Die Stadtverfassung Greifswaldis verglichen mit der Verfassung der Stadtgemeinden nach der Städteordnung von 1853*, Pom. Jahrb., t. 16, 1915, s. 26.

⁶⁵ Podziały Pomorza Zachodniego z XVI w. zostały starannie opracowane w pracy G. Linkego, *Die pommerschen Landesteilungen des 16. Jahrh.*, Balt. Studien, N. F. t. 37, 1935 i t. 38, 1936.

⁶⁶ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 17.

⁶⁷ Tamże, s. 34—5. Por. mapki podziałów w wyżej cytowanej pracy G. Linkego (cz. II, Balt. Studien, t. 38).

⁶⁸ Tamże, s. 65 n.

⁶⁹ Tak np. w księstwie szczecińskim jako apanaże wyznaczano zazwyczaj zarządy domen, darłowski i bytowski. Od 2 poł. XVI w. jako apanaż zaczęto traktować władztwo kamieńskie. Wyposażenie wdów jest zwykle mniejsze. Normalnie obejmują one tylko jeden zarząd domen (*Amt*) bez prawa zabierania dla siebie dochodów z podatków. Por. R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 5.

wpływała na osłabienie sytuacji finansowej księstw, z której wydzielano poszczególne zarządy domen, jednak nie naruszała ich jednności ⁷⁰.

Przy podziałach w XVI w. zajmowano się najwięcej tym, by podział był równy, zatem by w obu księstwach były równe dochody. I to kryterium wpływało na ustalanie linii granicznej. Wywoływało to z kolei potrzebę dalszych korektur, drobnych przesunięć granicznych, stosowania „idealnego” podziału dochodów trudno podzielnych (jak np. cła, kopalnie, etc.). Widać więc z powyższego, podziały te miały charakter podziałów dynastycznych, prywatno-prawnych ⁷¹. Mimo tego ich prywatno-prawnego charakteru, oba księstwa posiadały swe własne rządy, obok sejmów ogólnopomorskich odbywały się sejmy w poszczególnych księstwach itd. Bliższa analiza układu w Jasieńcu z 1569 każe nam jednak widzieć w Pomorzu Zachodnim państwo jednolite. Obaj książęta używają tego samego pełnego tytułu i pełnego herbu książąt pomorskich. Dzierżą księstwa do wspólnych rąk, i nie zachodzi obawa, by państwo mogło ulec rozdzieleniu póki pozostaje przy życiu jeden członek z dynastii. Decyzje w sprawach polityki zagranicznej i wojny zaczętej wymagają zgody obu książąt i stanów. W razie napadu na jedno księstwo, drugie jest zobowiązane do pomocy. Istnieje jedność monetarna, jedność spraw kościelnych, wiele dochodów jest we wspólnym władaniu (np. cła). W wypadku nawet nominacji wyższego urzędnika, dla uniknięcia możliwego sporu, wymagana jest zgoda drugiego księcia, a superintendenci są z reguły powoływani przez obu książąt ⁷². Stany składają hołd obu książętom, podobnie biskupi kamieńscy czy mistrz joannitów ze Słńska ⁷³.

W praktyce atoli mimo postanowień układu z 1569 jedność Pomorza ulegała rozluźnieniu lub zacieśnieniu zależnie od skłonności stanów obu księstw do współpracy i od polityki poszczególnych książąt. Istnienie dwóch odrębnych rządów, w Wołogoszczy i Szczecinie, było z istoty rzeczy poważnym czynnikiem decentralizacji, a w dodatku istniało na terenie Pomorza Zachodniego jeszcze i trzecie terytorium z własnym rządem i własną organizacją stanową — mianowicie biskupstwo kamieńskie. W rzeczywistości też, gdy w r. 1622 Bogusław XIV złączył w swym ręku wszystkie 3 obszary Pomorza, musiał on czynić znaczne a energiczne przez stany zwalczane wysiłki dla wprowadzenia jednego rządu ⁷⁴. Co do Lęborka i Bytowa to obszar ten stanowił formalnie przynależność państwa polskiego, a usiłowania pełnej asymilacji tego kraju do Pomorza Zachodniego napotykały na poważny opór stanów lęborskich i bytowskich.

⁷⁰ W 1620 na 14 zarządów domen księstwa szczecińskiego 5 stanowiło wdowie zaopatrzenia, Por. R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 5—6.

⁷¹ G. Linke, *Die pommerschen Landesteilungen...*, jw., s. 34 n.

⁷² Por. na ten temat wywody K. Linkego, l. c., s. 29—35.

⁷³ H. Koch, *Beiträge...*, jw., s. 21 n.

⁷⁴ W intencji stworzenia wspólnego rządu powołano w 1627 Tajną Radę, a w 1634 przeprowadzono ustawę o ustroju rządu. Ob. niżej. (M. Bär, *Die Politik...*, jw., s. 66 nn.).

Stosunki prawno-państwowe Pomorza Zachodniego z Cesarstwem i Polską

Po chwilowym odprężeniu na odcinku stosunków pomorsko-brandenburskich po II pokoju w Przemysławiu (1479) ⁷⁵ dochodzi tu do nowego napięcia po śmierci elektora Albrechta Achillesa w 1486. Wobec stanowczej odmowy ze strony Bogusława X złożenia hołdu nowemu margrabiemu Janowi, zawarty zostaje układ w Poryczach w 1493, w którym Jan zwalnia Bogusława X od hołdu, lecz uzyskuje dla swego rodu gwarancję sukcesji pomorskiej po wygaśnięciu dynastii pomorskiej ⁷⁶. Zwierzchnictwo lenne Brandenburgii nad Pomorzem utrzymuje się więc na mocy tego układu już jedynie w najsłabszej formie jaka istnieć może w prawie lennym. Wątpliwości natury prawnej może budzić nadal stosunek Pomorza do cesarstwa ⁷⁷, nawet gdyby się przyjęło, że stosunki lenne pomorsko-brandenburskie były już tak luźne, że resztki zależności książąt pomorskich od Brandenburgii nie kwestionowały ich charakteru jako bezpośrednich lenników, książąt Rzeszy ⁷⁸. Brandenburgia czyni bowiem jeszcze dalsze wysiłki dla rozerwania więzi bezpośredniej zależności lennej Pomorza od cesarstwa, kwestionując prawa książąt pomorskich do zasiadania w sejmach Rzeszy (*Reichsstandschaft*) ⁷⁹. I tak już w 1495 Bogusław X nie uzyskał zaproszenia na sejm Rzeszy do Wormacji ⁸⁰. Późniejsze nieco wysiłki Bogusława X, jego pobyt i pewne sukcesy osiągnięte na dworze Maksymiliana w latach 1496—1498 nie doprowadziły do wyjaśnienia istotnego problemu, a konflikt pomorsko-brandenburski zaostrzył się w pierwszych dwudziestu latach XVI w. W okresie tym doszło właśnie do znanego zbliżenia Pomorza Zachodniego do Polski, gdy zarówno ze strony pomorskiej, jak i polskiej rozważało się poważnie możliwość urzeczywistnienia polskiego zwierzchnictwa lennego nad Pomorzem Zachodnim ⁸¹. W ostatecznym bilansie zbliżenie polsko-pomorskie przyjęło jedynie formy traktatów przyjaźni jak np. sojusz polsko-pomorski, ostrzem swym skierowany przeciw Bran-

⁷⁵ M. Szczaniecki, *Główne linie...*, cz. I, s. 84—85.

⁷⁶ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. I, s. 247; R. Koser, *Geschichte der brandenburgischen Politik bis zum westfälischen Frieden von 1648*, 2 wyd., Stuttgart-Berlin, s. 180 n.

⁷⁷ Stosunki Bogusława X z cesarstwem omawiają m. in. prace M. Wehrmanna: *Brandenburgs Verhalten während der grossen Reise Bogislaw X*, *Monatsblätter der Ges. für pommersche Geschichte*, 15, 1901; *Die pommerschen Herzöge auf dem Reichstage zu Augsburg*, tamże, 44, 1930; F. Rachfahl, *Der Ursprung der brandenburgisch-pommerschen Lehnverhältnisse*, *Forschungen zur brandenb. und preuss. Geschichte*, t. V, 1892; P. Niessena, *Der Ausgang...*, jw.

⁷⁸ F. Rachfahl, *Der Ursprung...*, jw., s. 83. ⁷⁹ Tamże, s. 84.

⁸⁰ M. Wehrmann, *Brandenburgs Verhalten...*, jw., s. 20.

⁸¹ Odsyłamy tu do prac J. Mitkowskiego, *Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski*, Poznań 1946, s. 137—155; W. Kostusia, *Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowem*, Warszawa 1954, s. 51—58. Ob. też art. W. Odyńca, *Działalność Erazma Manteuffla w Gdańsku w 1526 na tle polityki polsko-pomorskiej*, *Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu*, t. 15, z. 3—4, 1949, s. 89—100.

denburgii i Zakonowi z 1525⁸². W zakresie stosunków prawno-państwowych doszło do wyjaśnienia stosunku Łęborka i Bytowa, które stały się rzeczywistym lennem Polski w ręku książąt Pomorza Zachodniego⁸³.

Po śmierci cesarza Maksymiliana zacieśniły się związki Pomorza z cesarstwem i w 1521 Bogusław X uzyskał dokument lenny od Karola V⁸⁴. Akt ten utrwalił charakter Pomorza Zachodniego jako księstwa Rzeszy i bezsporne prawo książąt do zasiadania w sejmie Rzeszy⁸⁵ oraz dał im określone miejsce w górnosaskim kole Rzeszy⁸⁶. Wkrótce też uległy pewnej stabilizacji powinności lenne w szczególności finansowe na rzecz Rzeszy.

Śmierć Bogusława X, która nastąpiła w dwa lata później, (w 1523) dała znów okazję do rozpalenia sporu brandenbursko-pomorskiego na tle pretensji margrabiego Joachima do hołdu książąt i stanów pomorskich — na gruncie traktatu w Pyrzycach. Sprawa znalazła epilog w układzie w Grzmieję w 1529. Układ ten podtrzymując prawa elektorów do sukcesji na Pomórzu (jak układ pyrzycki z 1493) oznaczał jednak poważny sukces Pomorza. Elektor rzekł się formalnie zwierzchnictwa lennego nad Pomorzem⁸⁷, zastrzegając sobie jednak szereg przywilejów mających gwarantować jego prawa do sukcesji. Układ ten nie zadowolił obu stron⁸⁸, a drobiazgowo przepisy dotyczące formy składania w przyszłości hołdów „ewentualnych”⁸⁹, jako w praktyce niewykonalne, nosiły w sobie zarodek dalszych sporów.

W późniejszym rozwoju, w okresie poważnego nasilenia wojen gospodarczych

⁸² M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 29 n.

⁸³ W. Kostuś, *Władztwo Polski...*, jw. s. 66—76.

⁸⁴ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. I, s. 252 n.; P. Niessen, *Der Ausgang...*, jw., s. 107.

⁸⁵ W Reichstagu miejsce książąt pomorskich było w kurii książąt Rzeszy dosyć wysokie. W XVI w. toczą się spory o pierwszeństwo między Pomorzem Zachodnim a Holsztynem, Wirtembergią i Meklemburgią. Od 1570 Pomorze uzyskało 2 głosy — jeden za Szczecin, drugi za Wołogoszcz. Por. F. Rachfahl, *Der Ursprung...*, jw., s. 84.

⁸⁶ Do tego koła należały m. in. elektorat saski, margrabstwo brandenburskie; Meklemburgia należała już do koła dolno-saskiego. Por. R. Schröder, E. Künssberg, *Lehrbuch...*, jw., s. 910 przyp. 1.

⁸⁷ R. Koser, *Geschichte...*, jw., s. 227.

⁸⁸ Dla Brandenburgii akt ten zamykał długowiekowy spór porażką. Dla Pomorza drażliwymi pozostały postanowienia zastrzegające dla elektorów dalsze używanie tytułu i herbu książąt pomorskich; podobnie sprawa hołdów ewentualnych i rozszerzenie koła uprawnionych do sukcesji na linię pruską Hohenzollernów. Ciekawe, że już przed tym Albrecht pruski tytułował się księciem szczecińskim i pomorskim. Por. W. Odynieć, *Działalność Erazma Mantuffla...*, jw., s. 93.

⁸⁹ Sprawy te omawia bliżej P. Niessen (*Der Ausgang...*, jw., s. 107—8). Przewidziano tu skomplikowaną i ścisłymi terminami określoną procedurę. Po złożeniu *hommagium eventuale* przez książąt i stany pomorskie — na rzecz elektora, cesarz mógł dopiero dać książętom pomorskim inwestyturę. Przy inwestyturze elektor miał dotyczyć chorągwi, symbolizującej lenno pomorskie. W 1530 odbył się taki for-

o handel odrzański i niewyraźnego stosunku Pomorza do cesarstwa w czasie wojen religijnych w Niemczech, sprawy pomorsko-brandenburskie przybierają nową postać. Klęska związku szmalkaldzkiego (1547), do którego należało Pomorze, i równoległe spory Pomorza z cesarzem dookoła spraw religijnych i obsady biskupstwa kamieńskiego — dały okazję margrabiemu Janowi na Kostrzynie do intrygowania przeciw Pomorzu na dworze cesarskim. Wiązał on zapewne z tym nadzieje na uzyskanie całego Pomorza dla siebie⁹⁰. Jest to okres, w którym, jak to już nieraz bywało w przeszłości, wobec wspólnego antypomorskiego frontu brandenbursko-cesarzskiego, szuka się na Pomorzu oparcia w Polsce⁹¹.

Poprawa stosunków pomorsko-brandenburskich nastąpiła po śmierci Jana na Kostrzynie (1571). W roku tym elektor Jan Jerzy wystawił dokument zatwierdzony przez cesarza w 1574, określający prawa książąt pomorskich i Hohenzollernów do sukcesji — na zasadzie wzajemności⁹². W szczególności książęta pomorscy nabyli w wypadku wygaśnięcia Hohenzollernów prawo do sukcesji w Nowej Marchii, Ziemi Torzyskiej (Land Sternberg) i w marchijskich terenach Lockenitz i Vieraden⁹³. Obie strony występują więc odtąd jako w zupełności równouprawnione. Podkreśla się to również i przez to, że na zasadach wzajemności stany nowomarchijskie mają być odtąd pociągane do składania — w wypadku zmiany w lennie — *hommagium eventuale* książętom pomorskim⁹⁴.

Sukcesja brandenburska na Pomorzu Zachodnim stała się aktualna w 1637 r. ze śmiercią Bogusława XIV. O ile powrót do korony polskiej lenna łęborsko-bytowskiego nie mógł w tym czasie budzić zastrzeżeń i nie wywołał oporów politycznych, o tyle zajęcie przez Brandenburgię Pomorza napotkało na zasadnicze komplikacje. Po pierwsze całe Pomorze Zachodnie znajdowało się w tym czasie faktycznie w ręku szwedzkim, po drugie, Szwecja miała w tym czasie również i tytuł prawny dla dalszego utrzymania istniejącego stanu rzeczy. Tym tytułem prawnym był alians pomorsko-szwedzki z 1630, zatwierdzony przez stany pomor-

malny hołd lenny w Augsburgu, gdzie stawili się osobiście Jerzy I i Barmin XI. Relacjonuje o tym m. in. Dantyszek w liście do Zygmunta I (*Acta Tomiciana*, t. XII, s. 201).

⁹⁰ R. Koser, *Geschichte...*, jw., s. 247; P. Niessen, *Der Ausgang...*, jw., s. 42.

⁹¹ M. Wehrmann, *Geschichte...* jw., t. II, s. 76.

⁹² Teksty aktów z 1574 (1571) opublikował J. C. Dähnert, *Sammlung...*, jw., t. I, s. 70—75 — podając jednak fałszywą datę 1554.

⁹³ Pertraktacje na ten temat toczyły się już od ok. 1560. Na Pomorzu liczone się wtedy z możliwością rychłego wygaśnięcia Hohenzollernów. Ze strony brandenburskiej trzeba było pokonać poważną trudność natury prawnej, mianowicie na mocy układu z 1457 Brandenburgia określiła wzajemne prawa do sukcesji z Hesją i Saksonią. Trzeba się było więc najpierw ułożyć z tymi ewentualnymi sukcesorami. Por. P. Niessen, *Der Ausgang...*, jw., s. 151; R. Koser, *Geschichte...*, jw., s. 281 n.

⁹⁴ P. Niessen, *Der Ausgang...*, jw., s. 167.

skie w 1631, a zawarty w czasie gdy wojska szwedzkie zajęły Pomorze uwalniając je od wojsk cesarskich. Traktat ten gwarantował Szwedom utrzymanie Pomorza aż do uzyskania zwrotu poniesionych przez nich kosztów wojennych. Powstała więc tu kwestia formalno-prawna, czy mianowicie alians ten był zgodny ze zobowiązaniami Pomorza wobec Brandenburgii⁹⁵. Pretensje, które zgłosiła Polska do księstwa słupskiego zostały odrzucone⁹⁶. W rzeczywistości sprawę tę potraktowano jako sprawę na wskroś polityczną, i zakończono kompromisem, to jest rozbiorem Pomorza Zachodniego między Szwecję i Brandenburgię, postanowionym w 1648, w pokoju westfalskim. Władztwo kamieńskie przyznano Brandenburgii.

Sytuacja prawno-publiczna biskupstwa kamieńskiego w państwie pomorskim

Biskupstwo kamieńskie, ściśle biorąc władztwo świeckie biskupów kamieńskich, miało w państwie zachodnio-pomorskim specyficzną sytuację. W okresie Reformacji nastąpiło jej radykalne przekształcenie. O ile sprawy upadku starej i wykształcenia się nowej organizacji kościelnej omówimy niżej, o tyle obecnie interesuje nas sytuacja prawno-państwowa władztwa kamieńskiego. Widzieliśmy już, że w XV w. biskupi kamieńscy stali się formalnie książętami Rzeszy (na zasadzie aktu z 1417), ale faktycznie, na mocy układu z 1436, podporządkowani zostali książętom pomorskim⁹⁷. W interesie zjednoczonego państwa pomorskiego leżało przede wszystkim utrzymanie wpływu na obsadę biskupstwa i zabezpieczenie się w ten sposób przed niepożądanymi kandydatami. Tak przecież np. w okresie sukcesyjnej wojny szczecińskiej zarządca biskupstwa kamieńskiego Eberstein stanął otwarcie po stronie Brandenburgii⁹⁸, co wyraźnie groziło oderwaniem się biskupstwa pomorskiego. Formalnie wprowadzie książęta pomorscy mieli poważny wpływ na wybór biskupa, dokonywany przez kapitułę kamieńską, w rzeczywistości jednak wobec konkurujących z kapitułnymi — praw papieskich najlepszą gwarancją powołania na tron biskupi osoby powolnej okazała się dla księcia droga bezpośredniego porozumienia z Rzymem. W ten sposób Bogusław X uzyskał w 1479 od papieża zgodę na obsadzenie biskupstwa przez Marino de Fregano. Po jego śmierci, po spła-

⁹⁵ W sprawach przejęcia Pomorza przez Szwecję i Brandenburgię por.: J. Bohlen, *Die Eroberung Pommerns...*, jw.; M. Bär, *Die Politik...*, jw., w szczególności s. 75—84; J. Rasso, *Verhandlungen über die Vereinigung des ehem. Schwedisch Vorpommern und Rügen mit Preussen*, *Pommersche Jahrb.* t. 16, 1915; R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 162.

⁹⁶ O niefortunnym wystąpieniu Polski w tej sprawie ob. A. G. Schwarz, *Versuch einer Pommersch- und Rügianischen Lehnhistorie*, Greifswald 1740, s. 1073 nn.; H. Saring, *Matthias v. Krockow*, *Balt. Studien*, N. F. t. 42, 1940, s. 201 n.; K. Górski, *Lenno słupskie*, *Przegląd Zachodni*, t. 3, z. 11—12, 1947, s. 953.

⁹⁷ M. Szczaniecki, *Główne linie...*, cz. I, s. 79—80.

⁹⁸ E. Büttow, *Staat und Kirche in Pommern im ausgehenden Mittelalter bis zur Einführung der Reformation*, *Balt. Studien*, N. F. cz. 1 — t. 14, cz. 2 — t. 15, 1910/11, cz. 1, s. 115—6.

ceniu nowego kandydata papieskiego Angelusa de Suessa biskupem został Benedykt Waldstein, a później w 1498, Bogusław X wyjednał od Aleksandra VI nominację własnego kandydata, Marcina Karith⁹⁹ i w ogóle większy na przyszłość wpływ na obsadę biskupstwa i prelatur. Marcin Karith podporządkował się zupełnie księstwu pomorskiemu i nie uczestniczył w sejmach Rzeszy. Spór o następcę po Marcinie rozstrzygnął się również na korzyść księcia przez wybór Erazma Manteuffla (1521—1544) — wbrew kandydatowi brandenburskiemu¹⁰⁰. Nowy biskup kontynuował zrazu zgodną współpracę z księciem pomorskim, z czasem jednak sytuacja jego, jak i całego biskupstwa uległa istotnej komplikacji w związku z Reformacją. Mimo pewnych wahań, po formalnym przyjęciu Reformacji na Pomorzu w 1534/5, Erazm stanął w obozie katolickim. Chęć ratowania pozycji katolickiej biskupstwa zbliżyła go do cesarza i wobec tego proklamował swą bezpośrednią zawistość od Rzeszy¹⁰¹. Po śmierci Erazma (1544) biskupem został w 1545 Bartłomiej Suawe, ewangelik, żonaty, który w 1545 umową koszalińską oddał się całkowicie w ręce książąt pomorskich¹⁰². Chwilowa reakcja katolicka (*interim* augsburskie) nie zahamowała dokonywającego się procesu. Jeszcze w 1551 papież zatwierdził na stolicy biskupiej ewangelika Marcina Weihera¹⁰³, a już w 1566 biskupem został 14-letni syn książęcy Jan Fryderyk. Odtąd biskupstwo stało się sekundogeniturą dynastii¹⁰⁴, której członkowie piastowali godność biskupią nie mającą nic wspólnego z kościelnym zarządem kraju i która po śmierci Bogusława XIV przeszła na Brandenburgię¹⁰⁵. W ramach władztwa biskupiego utrzymała się kapituła kołobrzaska, której prebendy stanowiły synekury, źródła dochodu dla szlachty i urzędników książęcych, powoływanych na prebendy kanonicze. Kapituła ta stanowiła po Reformacji pierwszy stan we władztwie kamieńskim¹⁰⁶, które aż do połowy XVII w. utrzymało odrębność rządową i administracyjną. Nieco inne stanowisko zachowała o wiele możniejsza kapituła kamieńska, która również uległa podobnemu zeświecczeniu, lecz jako nie należąca do biskupiego, lecz książęcego terytorium¹⁰⁷,

⁹⁹ O sprawie tej piszą: M. Wehrmann, *Geschichte*, jw., t. I. s. 253; H. Heyden, *Kirchengeschichte von Pommern*, I/II, Stettin 1937/38, t. I, s. 237; E. Bütow, *Staat und Kirche*... jw., cz. 1, s. 116 nn.

¹⁰⁰ Kandydatem tym był Wolfgang Eberstein, którego bracia tytułem odszkodowania otrzymali w 1523 miasto Maszewo. E. Bütow, l. c., cz. 1, s. 120 n.

¹⁰¹ E. Bütow, l. c., cz. 1, s. 123 nn.; H. Koch, *Beiträge*..., jw., s. 22.

¹⁰² M. Spahn, l. c., s. 46 n.

¹⁰³ M. Wehrmann, *Geschichte*..., jw., t. II, s. 60.

¹⁰⁴ B. Szczepońnik, *Herzog Ernst Bogislaw von Croy, der letzte Bischof von Cammin im Streite Schwedens mit Brandenburg um den Besitz des Bistums*, Balt. Studien, N. F. t. 17, 1913, s. 7; G. Müller, *Das Fürstentum Kammin*, Balt. Studien, N. F. t. 31, 1939, s. 118.

¹⁰⁵ Sprawa praw biskupa kamieńskiego Ernesta Croy'a omówiona zostanie niżej.

¹⁰⁶ R. Petsch, *Verfassung*..., jw., s. 157.

¹⁰⁷ R. Petsch, jw., l. c. — W praktyce dawniejszej sama kapituła kamieńska reprezentowała stan prałatów na sejmach kamieńskich. Por. E. Bütow, *Staat und Kirche*..., jw., cz. 1, s. 128 n.

utrzymała się po Reformacji jako tzw. *corpus separatum*, tworzący pierwszy stan (prałatów) w sejmie księstwa pomorskiego¹⁰⁸. Z przeglądu powyższego wynika, że mimo pewnych roszczeń prawnych ze strony cesarstwa, władztwo biskupie faktycznie pozostawało stale częścią składową Pomorza Zachodniego. Biskupi kamińscy faktycznie nie stali się biskupami Rzeszy¹⁰⁹. Odradzające się w okresie Reformacji aspiracje cesarskie do rozciągnięcia bezpośredniego zwierzchnictwa nad biskupami kamińskimi miały charakter na wskroś teoretyczny. Okresowe zaś skłonności biskupa i stanów kamińskich do bezpośredniego poddania się Rzeszy (*Reichsunmittelbarkeit*) nie pociągały za sobą skutków praktycznych. Biskup był przede wszystkim „stanem” pomorskim (*Landstand*) a świadczenia swe dla Rzeszy uiszczał za pośrednictwem księstwa. Posiadłości kościelne i samo władztwo nie leżały poza państwem pomorskim, lecz w jego ramach i jako takie ponosiły świadczenia państwowe¹¹⁰. Niewątpliwie jednak biskupstwo kamińskie reprezentowało niekiedy tendencje odśrodkowe. Zostały one ostatecznie przewyżczone w związku z faktyczną sekularyzacją biskupstwa, a charakter władztwa kamińskiego jako państwa w państwie uległ zatarciu z chwilą, gdy stało się ono faktycznie apanażem dynastii. Formalna sekularyzacja biskupstwa miała się dokonać dopiero w połowie w. XVII.

Organy centralne

Zjednoczenie państwa pomorskiego musiało pociągnąć za sobą usprawnienie organów centralnych. Skupiały się one dotąd na dworze książęcym. Zgodnie z rosnącymi tendencjami do centralizacji państwowej należało te organy rozbudować i przeprowadzić reformy w kierunku rozgraniczenia kompetencji między nimi. Wielkie znaczenie miały tu ordynacje dworskie z których do naszych czasów dochowało się 11 (względnie 13) z końca XV i XVI w., a które normowały ważne zagadnienia dotyczące funkcjonowania dworu i urzędów centralnych¹¹¹. Taką ordynację

¹⁰⁸ M. Bär, *Die Politik* ..., jw., s. 163.

¹⁰⁹ R. Schröder, E. Künsberg (*Lehrbuch* ..., jw., s. 541) w ślad za J. Fickierem (*Vom Reichsfürstenstande*, I/II, 2 wyd. 1932, t. I, s. 99 nn. i 277 nn.) bardzo wyraźnie podkreśla, że biskupstwo kamińskie nie było „biskupstwem Rzeszy” bo podlegało bezpośrednio papieżowi. Przyznaje, że biskupstwo od 1417 wchodziło w skład stanu książąt Rzeszy (*Reichsfürstenstand*) tak długo, dopóty nie podpadło całkiem pod władzę książąt pomorskich. Zresztą wszyscy biskupi Rzeszy uzyskiwali od królów niemieckich inwestyturę w regalia i dzięki temu działali jako biskupi Rzeszy. Praktyki tej nie stosowano wobec biskupów kamińskich. Por. też E. Bütow, *Staat und Kirche* ..., jw., cz. 1, s. 137—147.

¹¹⁰ W swej analizie stosunku prawnego biskupów do Rzeszy E. Bütow (l. c., cz. 1, s. 123 nn., 132 n.) silnie akcentuje bezpośrednią zawisłość biskupów od Rzeszy (*Reichsunmittelbarkeit*) jako stosunek teoretyczny — a przynależność do księstwa pomorskiego jako stosunek faktyczny.

¹¹¹ Ordynacje dworskie omówione są w pięknej pracy F. Hasenrittera, *Die pommerschen Hofordnungen als Quellen für die Hof- und Landesverwaltung*, Balt. Studien, N. F. t. 39.

wydał już 1487 Bogusław X¹¹². Doniosłe znaczenie miała ordynacja Filipa I z 1551 ujawniająca zdrowe tendencje do usprawnienia zarządu centralnego i rozbudowy biurokratycznego aparatu państwowego¹¹³ — wbrew odśrodkowym tendencjom stanów¹¹⁴. Podobnie jak w innych krajach zarząd dworu i zarząd państwa nie były oczywiście jeszcze rozdzielone¹¹⁵. Po przeprowadzeniu podziału Pomorza na księstwa wołogoskie i szczecińskie utrzymywały się dwa dwory. Organizacja ich wzorowała się wzajemnie na sobie¹¹⁶. Stany, czując się zagrożone rozwojem władz centralnych, wpływały na nie hamująco i dążyły same i to z powodzeniem do stworzenia własnych organów, niezależnych od dworu.

Już za Bogusława X zaczynały się wydzielać na dworze specjalne organy dla niektórych kierunków działalności państwowej, tak w szczególności dla zarządu dworu, dla sądownictwa, dla administracji skarbowej — no i przede wszystkim kancelaria książęca¹¹⁷. W dalszym rozwoju specjalizacja ta precyzowała się coraz dokładniej, a w drugiej połowie XVI w. wyróżnić możemy pięć organów centralnych: zarząd dworu, kancelarię, sąd dworski, urząd landrentmistrza i konsystorz. Nie omawiamy rozwoju instytucji centralnych według powyższego schematu. Istniała tu taka wielość różnych urzędów i funkcji, taka zmienność ich w różny sposób i w różnych okresach krzyżujących się uprawnień, że dla lepszej przejrzystości omówimy najpierw ogólną organizację dworu, a potem rozwój poszczególnych organów centralnych; urzędu marszałka dworu, kanclerza, sądu nadwornego, landrentmistrza i konsystorza. Dopiero na końcu omówimy reformy zarządu centralnego z początku XVII w.

Charakter stołeczny Szczecina wystąpił jasno za Bogusława X¹¹⁸. Niemniej jednak jeszcze w XVI w. cały dwór zmieniał często swą siedzibę wraz z podróżującym księciem. Ulubioną rezydencją książąt szczecińskich był Darłów i Wołogoszcz, później np. Kołbacz¹¹⁹. Dwór w XVI w. ulegał daleko posuniętej rozbudowie i w tym czasie zarówno dwór szczeciński jak wołogoski liczył po przeszło 200 osób i 100 koni¹²⁰. W skład dworu wchodziła cała hierarchia drobnych funkcjonariuszy i służby jak łowczy, koniuszy (*Stallmeister*) z podległymi mu masztalerzami itd. — wszyscy pod ogólnym nadzorem komornika (*Kämmerer*)¹²¹.

¹¹² H. Koch, *Beiträge...*, jw., s. 7; M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. I, s. 245.

¹¹³ F. Hasenritter, l. c., s. 180.

¹¹⁴ H. Koch, l. c., s. 67; M. Wehrmann, l. c., t. II, s. 45.

¹¹⁵ F. Hasenritter, l. c., s. 159.

¹¹⁶ Niektóre ordynacje wydawano wspólnie dla obu księstw.

¹¹⁷ M. Spahn, l. c., s. 81 n.

¹¹⁸ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., s. 245.

¹¹⁹ R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 94 n.

¹²⁰ F. Hasenritter, l. c., s. 158.

¹²¹ Organizacja dworu do jego najdrobniejszych komórek włącznie, stajni, cekhausu, fraucymeru itp. była uregulowana szczegółowo w ordynacjach dworskich. Por. F. Hasenritter, l. c., s. 156—158.

W czasie podróży dworu nadzór nad nim należał do marszałka nadwornego¹²². Znaczenie komornika zmalało z czasem, a po oddaniu zarządu szkatuły książęcej landrentmistrzowi pozostała w jego kompetencji jedynie osobista obsługa księcia¹²³. W skład dworu wchodził też radcy dworu (*Hofräte*), których jako urzędników książęcych nie trzeba mieszać z landratami jako delegatami stanowymi, którzy jedynie okresowo przebywali na dworze¹²⁴. Radcy dworu stanowili na dworze element fachowy i wykształcony — często pochodzenia mieszczańskiego. Liczba ich była zmienna: w 1541 było ich 6-ciu, w 1560 — 10-ciu, w 1570 — w Szczecinie liczba ich dochodziła 13-tu. Opanowali oni z czasem kancelarię, sąd dworski i kamerę¹²⁵.

Marszałek nadworny (*Hofmarschall*) był przez długi czas najważniejszym urzędnikiem¹²⁶. Do niego należała władza karna nad dworzanami, przyjmowanie obcych poselstw i utrzymanie ceremoniału, dalej, sprawdzanie rozliczeń landrentmistrza, uczestniczenie w wizytacjach rządów domen (*Ämter*) i nawet do pewnego stopnia nadzór nad kanclerzem. Te bardzo różnostronne kompetencje marszałka nadwornego krzyżowały się z uprawnieniami innych organów. Silne stanowisko polityczne marszałka nadwornego uległo osłabieniu w latach 1550-tych i wówczas na czoło wysunął się ochmistrz (*Hofmeister*) spychając marszałka nadwornego do funkcji dworskich (1560)¹²⁷. Przelotny ten urząd zanikł już koło 1579 a funkcje jego wróciły częściowo do marszałka nadwornego, a częściowo przeszły na starostę zamkowego (*Schlosshauptmann*)¹²⁸.

Kanclerz z kancelarią był najstarszym organem centralnym. Urząd ten został umiejętnie zorganizowany przez Bogusława X i wtedy na stanowisku kanclerskim widzimy ludzi o szczególnie wysokich kwalifikacjach¹²⁹. Różnorodne funkcje kanclerza krzyżowały się przede wszystkim z funkcjami marszałka nadwornego. Praca kanclerza była bowiem związana z całą polityką wewnętrzną i zagraniczną księstwa, z zarządkiem dworu, z sądownictwem, z urzędem landrentmistrza¹³⁰. Kancelaria była samodzielną władzą w dziedzinie wystawiania listów lennych¹³¹. Skład kancelarii był ściśle określony¹³², prowadziło się tu obfite księgi kanclerskie — od około 1520 r. w języku niemieckim w miejsce łaciny¹³³ — a praktyka w kancelarii

¹²² F. Hasenritter, l. c., s. 164.

¹²³ M. Spahn, l. c., s. 83; R. Petsch, *Verfassung...*, jw. s. 95.

¹²⁴ F. Hasenritter, l. c., s. 159; H. Koch, *Beiträge...*, jw., s. 82—89.

¹²⁵ F. Hasenritter, l. c., s. 161.

¹²⁶ F. Hasenritter, l. c., s. 164; M. Spahn, l. c., s. 82.

¹²⁷ H. Koch, l. c., s. 77—81.

¹²⁸ F. Hasenritter, l. c., s. 165.

¹²⁹ Por. M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. I, s. 234.

¹³⁰ F. Hasenritter, l. c., s. 166.

¹³¹ R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 107.

¹³² Przed 1573 wchodziło tu 2—4 sekretarzy, 2 pisarzy, 2 kopistów i 2 heroldów, którzy mieli towarzyszyć poselstwom zagranicznym. W Szczecinie jeden z heroldów musiał znać język wendyjski (polski). Por. F. Hasenritter, l. c., s. 169.

¹³³ M. Wehrmann, *Pommern zur Zeit...*, jw., s. 19.

przygotowywała przyszłych urzędników. Od połowy XVI w. uprawnienia kanclerza uległy pewnemu zacieśnieniu: wydzielono z kancelarii urząd landrentmistrza, szereg spraw przejął konsystorz¹³⁴. Co jednak najważniejsze, w 1575 oddzielił się wreszcie od kancelarii sąd nadworny¹³⁵; pociągnęło to za sobą wydzielenie z samej kancelarii tzw. izby rady (*Ratstube*). W rzeczywistości jednak w początku XVII w. doszło znowu do połączenia kancelarii z izbą rady. Kanclerz w zakresie sądownictwa utrzymał przy sobie przez pewien czas funkcję przewodniczącego archiwum, tj. specjalnego sądu książęcego, dopóki na jego czele nie stanął archiwariusz (*Archivar*).

Sąd nadworny (*Hofgericht*), jak wspomniano, został w 1575 oddzielony od kancelarii¹³⁶. Przewodniczącym sądu został w miejsce kanclerza dyrektor sądu nadwornego. W sądzie nadwornym zatrudnieni byli radcy dworu, dzielący się na asesorów i referendarzy. Urzędowali oni w izbie rady i sześć razy w roku odbywali wielkie roki sądowe. W 1570 Jan Fryderyk usiłował wprowadzić specjalny sąd nadworny dla Łęborka i Bytowa, by zapobiec odwoływaniu się od sądów miejscowych do króla polskiego jako suzerena¹³⁷. Wobec nieudania się tej próby sprawy łęborsko-bytowskie były ostatecznie rozstrzygane w książęcym sądzie specjalnym, tj. w archiwum¹³⁸.

Landrentmistrz (*Landrentmeister*) był najwyższym urzędnikiem skarbowym¹³⁹. Wprawdzie podatki przeszły z czasem w całości na administrację stanową¹⁴⁰, niemniej jednak do kamery (*Kämmerei*) landrentmistrza należał nie tylko zarząd domen, regaliów i ceł, ale i ogólna troska o podniesienie gospodarcze kraju, o rozwój rolnictwa i hodowli, ulepszenie gospodarki leśnej itd.¹⁴¹. Landrentmistrzowi przedkładali corocznie w określonych terminach rachunki zarządcy domen, rentmistrze, poborcy ceł itd., on prowadził centralną rachunkowość. Poza kamerą zarządzał główną kasą rządową (*Regierungshauptkasse*) i prywatną szkatułą księcia. Później przed landrentmistrza wysunął się starosta zamkowy jako radca ekonomiczny (1628).

Dla spraw kościelnych, zwłaszcza sądownictwa duchownego i szkół poczęto od 1545 tworzyć konsystorze, które nabrały znaczenia dopiero po 1593¹⁴². Powstały one w Gryfii, Szczecinie i Kołobrzegu¹⁴³. W skład ich wchodziło po 3 duchownych i 2 świeckich, w tym generalny superintendent i świecki dyrektor konsystorza.

¹³⁴ M. Spahn, l. c., 83—84.

¹³⁵ H. Koch, *Beiträge...*, jw., s. 81.

¹³⁶ F. Hasenritter, l. c., s. 166 nn.

¹³⁷ M. Spahn, l. c., s. 85.

¹³⁸ R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 106.

¹³⁹ F. Hasenritter, l. c., s. 177.

¹⁴⁰ H. Koch, *Beiträge...*, jw., s. 73.

¹⁴¹ M. Spahn, l. c., s. 58.

¹⁴² H. Heyden, *Kirchengeschichte...*, jw., t. II, s. 41.

¹⁴³ M. Spahn, l. c., s. 87.

Przegląd powyższy wskazuje na dość wysoki poziom zarządu centralnego Pomorza w omawianym okresie. Mimo poważnych braków jak np. krzyżowania się kompetencji różnych organów, wahania w przeprowadzaniu reform — urządzenia pomorskie dorównywały urządzeniom wielu innych krajów¹⁴⁴, lub nawet je przewyższały. W literaturze przedmiotu wskazywano na wpływ urządzeń polskich na reformy Bogusława X¹⁴⁵. Istnieją nade wszystko liczne analogie z urządzeniami brandenburskimi. Obserwuje się i na Pomorzu całkiem nowoczesne tendencje do rozwinęcia systemu biurokratycznego opartego na stałych zawodowych i płatnych urzędnikach¹⁴⁶. Zaczyna się odróżniać urząd państwowy od służby nadwornej¹⁴⁷, reguluje się tok urzędowania. Jeszcze za Bogusława X kadra urzędnicza rekrutowała się ze sfer kościelnych. Po Reformacji książęta — by nie opierać się na szlachcie — tworzyli kadre urzędników zawodowych, wśród których widać wybitnych fachowców, uczonych, nieraz cudzoziemców¹⁴⁸. Istniały i tu zasadnicze braki — do nich należały — zbyt niskie pobory urzędnicze, często w naturze, które dopiero w początku XVII w. przekształciły się w dostatecznie wysokie, stałe pensje¹⁴⁹. Zupełnie odrębny charakter miały dziedziczne urzędy nadworne (*Erbämter*) w liczbie 10, których obsadzanie wywodzi się z przywileju cesarza Karola IV z 1357. Urzędy takie o charakterze czysto tytularnym utrzymały się na Pomorzu do XVIII w.¹⁵⁰.

Na ogół korzystny rozwój organizacji państwowej uległ, zwłaszcza w drugiej połowie XVI w. zahamowaniu na skutek wszechstronnej penetracji organizacji stanowej, opanowanej przez szlachtę i zwalczającej centralizację¹⁵¹.

Organizacja stanowa

Na gruncie specyficznego rozwoju Pomorza Zachodniego w okresie rozdrobnienia feudalnego doszło tam już w XIV i XV w. do znacznego rozwoju form organizacji stanowej¹⁵², charakteryzującej się w tym czasie szczególnie dużym wpływem większych miast pomorskich. Jest rzeczą zrozumiałą, że organizacja ta

¹⁴⁴ G. Schmoller, *Der deutsche Beamtenstaat vom 16 bis 18 Jahrh. Umriss und Untersuchungen...*, jw., s. 291 nn.

¹⁴⁵ M. Wehrmann, *Pommern zur Zeit...*, jw., s. 17.

¹⁴⁶ M. Spahn, l. c., s. 67.

¹⁴⁷ M. Spahn, l. c., s. 72 n.

¹⁴⁸ M. Spahn, l. s., s. 68; F. Hasenritter, l. c., s. 180 nn.

¹⁴⁹ M. Spahn, l. c., s. 78 n.

¹⁵⁰ M. Spahn, l. c., s. 82. — Por. też O. Hintze, *Einleitende Darstellung der Behördenorganisation und allgemeinen Verwaltung in Preussen am Regierungsantritt Friedrichs II*, Acta Borussica, t. IV, 1, Berlin 1901, s. 380 przyp. 1 i tamże powołanie się na pracę Levetzowa z 1784. O urzędach tych dużo cennych informacji zawiera praca A. G. Schwartz, *Versuch einer... Lehnhistorie*, jw., s. 421—3 i passim.

¹⁵¹ H. Koch, *Beiträge...*, jw., s. 67.

¹⁵² M. Szczaniecki, *Główne linie...*, cz. I, s. 77—78, 85—88.

w zjednoczonym państwie pomorskim uległa pewnej konsolidacji. Historyk dziejów wewnętrznych Pomorza Zachodniego, M. Spahn słusznie zauważył, że rozwój ustroju tego kraju znajdował najlepsze odbicie w życiu stanowym, któremu też poświęcił on szczególną uwagę¹⁵³. Obserwacje Spahna uzupełnić można uwagą, że rozwój organizacyj stanowych również w sposób bardzo przejrzysty odzwierciedla zmienny układ sił klasowych w tym czasie i ujawnia podstawowe antagonizmy społeczne, w szczególności wśród klas uprzywilejowanych. Na podobną problematykę zwrócić bliższą uwagę H. Koch, którego obraz wewnętrznych stosunków Pomorza w latach 1534—1566, na krótkim wprowadzie odcinku, jest jeszcze pełniejszy i ciekawszy niż w pracy Spahna. Mówiąc o organizacji stanowej, poświęcić należy uwagę nie tylko samemu funkcjonowaniu takich organów jak sejmy ziemskie, czy kolegium landratów, lecz również zająć się trzeba innymi sposobami penetracji stanów do życia państwowego, jak w szczególności przez organizowanie skarbu ziemskiego (Landkassen), wizytacje itp.

Pisano już dużo o polityce Bogusława X w stosunku do stanów. Zapewne słusznie mówi się o tym, że na przełomie XV i XVI w. zakres wpływów stanów uległ redukcji i że w szczególności było to wynikiem przełamania przez Bogusława X kierowniczego stanowiska miast¹⁵⁴. Sporną jest natomiast kwestia formy tej walki tak samo jak sprawa ówczesnych przemian w samych formach organizacji stanowej. Tezie Spahna o tym, jakoby Bogusław X dla przełamania potęgi stanów zaprzestał zwoływać sejmy ziemskie i wprowadził w ich miejsce nową instytucję kolegium landratów (powstała rzekomo z fuzji dawnej rady pospolitej (*Gemeine Rat*) i rady nadwornej (*Rat von Haus aus*) przeciwstawił się chyba słusznie Koch¹⁵⁵. Wskazał on na to, że Spahn pomieszał ze sobą instytucje radców nadwornych (urzędników) i landratów (stanowych). Zdaniem tego autora właściwy sejm ziemski nie zanikł za Bogusława X, jak sądził Spahn, lecz przeciwnie, właśnie dopiero w końcu XV w. zorganizował się jako taki, przejmując w szerokim zakresie funkcje dawnej rady pospolitej (*Gemeine Rat*), która dotąd stanowiła jedynie załączek późniejszego sejmu¹⁵⁶. Obok zaś sejmu i instytucji radców nadwornych rozwinęło się stanowe kolegium landratów. Idąc więc po linii Kocha przyjąć by można, że na przełomie XV i XVI w. doszło na Pomorzu, mimo politycznego osłabienia zakresu ich wpływów, do organizacji stanów w sensie „reprezentacji stanowej”. W początku XVI w. — poza działalnością landratów — zachodziła stała potrzeba zwoływania sejmów ziemskich ze względu na ich wyłączne prawa do przyzwalania na podatki. Sejmy ziemskie nie były jednak tylko maszyną do uchwalania podatków, a uprawnienia ich były nader rozległe. Zatwierdzenie przywilejów z 1560¹⁵⁷

¹⁵³ M. Spahn, l. c.

¹⁵⁴ Por.: M. Spahn, l. c., s. 22; M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 1—2; Tenże, *Pommern zur Zeit...*, jw., s. 28.

¹⁵⁵ M. Szczaniecki, *Główne linie...*, cz. I, s. 78 i 78 przyp. 170.

¹⁵⁶ H. Koch, l. c., s. 83—87.

¹⁵⁷ R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 142.

dało ogólne sformułowanie ich uprawnień, określając jako takie: sprawy wojny, z nią związane podatki — oraz podziały księstw. Innym uprawnień formalnie nigdzie nie sprecyzowano. W praktyce widzimy, że sejmy zajmowały się wszystkimi ważnymi sprawami, np. sprawą sekularyzacji (1534), powołania regencji (1560), publikacją ustaw¹⁵⁸.

Hegemonia szlachty datuje się w sejmie dopiero od drugiej połowy XVI w. Na sejmie w 1534, który dyskutował głównie nad sekularyzacją, ujawniły się ostre sprzeczności międzystanowe i wewnętrznostanowe: między szlachtą i mieszczaństwem oraz między biskupem i szlachtą. Ze względu na nie sejm odrzucił np. szereg roszczeń szlacheckich. Zdaniem Spahna właśnie ten sejm miał również otworzyć kryzys „parlamentarny“, okres niezwoływania sejmów aż do 1541 r. W czasie tym książęta mieli posługiwać się jedynie zastępczo zebraniem deputacji stanowych (*Deputationstag*)¹⁵⁹. I tutaj Koch wykazał pomyłkę Spahna udowadniając, że w tym okresie odbyło się kilka sejmów i zwracając uwagę na zupełnie inny charakter zebrań deputacji stanowych, jako zebrań przygotowawczych przed sejmami¹⁶⁰. Z rokiem 1541 otwiera się nowy okres w dziejach sejmowania pomorskiego. Kłopoty finansowe Barnima I zmusiły go do zwołania sejmu — i to po raz pierwszy oddzielnie — księstwa szczecińskiego¹⁶¹. Odtąd wytworzyła się praktyka zwoływania nie tylko sejmów ogólnopomorskich (*Gemeine Landtag*), ale i sejmów ziemskich, odrębnie w obu krajach. W latach 1544—1552 sejmy gromadziły się corocznie, a tym samym wpływ ich wzrastał. Stany przejmują zarząd skarbu ziemskiego¹⁶² i zacieśniają kontrolę we wszystkich dziedzinach zarządu państwowego¹⁶³. Walka między książętami i stanami zaostrza się. Stany domagają się zwoływania sejmów ziemskich z całego Pomorza, podczas gdy książęta walczą o rozdzielanie zgromadzeń i usiłują wygrywać na swoją korzyść antagonizmy stanowe¹⁶⁴. Tymczasem na sejmach zaznacza się stopniowy upadek znaczenia miast. Po wprowadzeniu Reformacji nie ma śladów jakiegś różnicy klasowej między stanem szlacheckim a stanem prałatów, skoro prałatami są tak samo zwykli świeccy szlachcice. Przyczynia się to do wzrostu znaczenia elementu szlacheckiego w sejmie. Najpierw w księstwie szczecińskim na tle trudności finansowych Barnima XI, a w 1560 również i w księstwie wołogoskim uzyskuje szlachta dalsze przywileje¹⁶⁵, a o zabezpieczeniu ich mowa będzie odtąd na każdym sejmie ziemskim. Jeszcze w końcu XVI w. Jan Fryderyk podejmując walkę ze stanami zwołuje je niechętnie

¹⁵⁸ O uprawnieniach stanów w XIV i XV w. ob. wyżej: Szczaniecki, *Główne linie...*, cz. I, s. 78.

¹⁵⁹ M. Spahn, l. c., s. 92.

¹⁶⁰ H. Koch, l. c., s. 83—87.

¹⁶¹ H. Koch, l. c., s. 25.

¹⁶² M. Spahn, l. c., s. 92.

¹⁶³ H. Koch, l. c., s. 39 n.

¹⁶⁴ M. Spahn, l. c., s. 97 nn.

¹⁶⁵ H. Koch, l. c., s. 90.

nie¹⁶⁶. Sytuacja miast w sejmach pogarszała się na skutek obchodzenia zasady jednomyślności, jednak w 1614 odzyskały one miejsca w kolegium landratów¹⁶⁷.

Sejmy ziemskie gromadziły się zwykle zimą, nieregularnie, przeciętnie raz na dwa lub trzy lata. Od połowy XVI w. odbywały się w Szczecinie lub Wołogoszczy¹⁶⁸. Zwołanie sejmu uzgadniali książęta między sobą, ale zwołane być mogły przez marszałka ziemskiego z własnej jego inicjatywy. Miasta i szlachta zamkowa otrzymywały zaproszenie indywidualne, rycerstwo powoływane było przez dyrektora dystryktu¹⁶⁹. Dopuszczalne było wysłanie pełnomocnika w miejsce osobistego stawiennictwa¹⁷⁰. W skład sejmu wchodziły trzy kurie: prałaci, szlachta i miasta — (książę uważany był za czwartą kurie). Pierwszeństwo mieli prałaci¹⁷¹. Przed Reformacją należeli do nich: kapituła katedralna kamieńska, opaci (Biołoboki, Nowopole) komandor joannitów ze Swobnicy¹⁷². Po Reformacji do kurii prałatów wchodził: biskup kamieński, mistrz joannitów ze Słońska, komandor ze Swobnicy, wreszcie osoby posiadające prelatury *cum dignitate* w kapitule katedralnej kamieńskiej. Szlachta stanowiła grupę dość jednolitą. Wśród niej uprzywilejowaną pozycję zdobyli przedstawiciele dwóch rodów: Eberstein i Putbus, jako grupa panów (*Herrenstand*). Szlachta zamkowa nie miała tu specjalnych uprawnień, poza tym, że była imiennie powoływana na sejmy. Pozostałą szlachtę reprezentowali posłowie wybrani na zebraniach w dystryktach¹⁷³. Miasta odgrywały na sejmach rolę aktywną — uczestniczyły w nich tylko tzw. miasta bezpośrednie¹⁷⁴. Chłopi w sejmie ziemskim nie mieli żadnej reprezentacji¹⁷⁵. Od dawna dyskutowana kwestia diet poselskich została uregulowana dopiero w 1635¹⁷⁶ i dlatego sejmy odbywały się często w składzie niezbyt licznym.

Sesję otwiera kanclerz, który na sejmie reprezentuje interesy księcia, ale samymi obradami kieruje marszałek ziemski. Debaty odbywają się w kuriach, a w wypadku sesji wspólnej reprezentanci miast stoją. Do ważności uchwały po-

¹⁶⁶ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 86.

¹⁶⁷ M. Wehrmann, l. c., s. 117.

¹⁶⁸ W pierwszej połowie XVI w. poza Szczecinem i Wołogoszczą odbywały się też w Trzebiatowie i w Nakle.

¹⁶⁹ R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 146, 151.

¹⁷⁰ M. Spahn, l. c., s. 101.

¹⁷¹ M. Spahn, l. c., s. 101 n.; R. Petsch, l. c., s. 144.

¹⁷² W sejmie ziemskim nie jest więc reprezentowana kapituła kołobrzeska. — Skomplikowane zagadnienie udziału biskupa kamieńskiego w sejmach pomorskich w dobie przedreformacyjnej omawia bliżej E. Bütow, *Staat und Kirche...*, jw., s. 139.

¹⁷³ R. Petsch, l. c., s. 146. — Na sejmie w Szczecinie w 1551 uczestniczyło np. 42 szlachciców.

¹⁷⁴ Na sejmie ziemskim w Szczecinie w 1551 uczestniczyło 68 posłów miejskich.

¹⁷⁵ Jedynie na terenie Łęborka i Bytowa chłopi mieli prawo przedstawiania zażaleń. Por. M. Spahn, l. c., s. 103.

¹⁷⁶ R. Petsch, l. c., s. 151.

trzeba zgody wszystkich kurii¹⁷⁷. Tę zasadę jednomyślności omijano nieraz — co było z oczywistą krzywdą dla miast — przez podejmowanie uchwały *per maiora* (prałaci i rycerze) i pozostawianie dalszej mediacji księciu¹⁷⁸. W początku XVII w. pojawia się instytucja syndyka rycerstwa jako autora i redaktora deklaracji stanowych. Na propozycję księcia stany podejmują rezolucję, na którą książę odpowiada repliką, za którą może iść z kolei duplika, trypliika itd. Przebieg obrad streszczony jest w uchwale (*Landtagsabschied*), która dla swej ważności musi być ratyfikowana przez księcia.

Sejmy poprzedzane są czasem przez zgromadzenia deputacji stanowej (*Deputationstag*), które nie stanowią instytucji zastępczej w stosunku do sejmku, lecz wykonują prace komisji przygotowawczych nowoczesnego parlamentaryzmu¹⁷⁹.

Innym niż sejm organem stanowym był wydział landratów. Zwróciliśmy już uwagę na różnicę między landratami i radcami dworu (*Hofrat*)¹⁸⁰. Landraci byli reprezentantami stanów, służącymi stałą radą księciu i funkcjonującymi zasadniczo na dworze. Kolegium landratów obejmowało członków rekrutujących się spośród rycerstwa — nie posiadającego urzędów — wraz z zespołem radców dworu¹⁸¹. Praca landratów jako kolegium unormowana została w 1614/15 przy równoczesnym dopuszczeniu udziału miast¹⁸². Kolegium obejmuje odąd jednego prałata, 8 rycerzy i 3 burmistrzów¹⁸³. Zebrania mają się odbywać corocznie w dniu św. Bartłomieja, a poza tym mogą być zwoływane specjalnie przez marszałka ziemskiego.

Wyrazem rozwoju organizacji stanowej na Pomorzu Zachodnim było przejęcie przez nią skarbu ziemskiego (*Landkasten*) — zapewne w 1542 r. Ten organ stanowy stał się zupełnie samodzielną korporacją dla zarządu nadzwyczajnymi dochodami, a więc podatkami, który dotąd spoczywał w ręku landrentmistrza i rentmistrzów¹⁸⁴. Na czele skarbu ziemskiego stali na wskroś stanowi, wybierani przez sejm ziemski urzędnicy: główni poborcy (*Obernehmer*), w liczbie zwykle 5-ciu (3 spośród szlachty i 2 mieszczan), z których jeden (szlachcic) był dyrektorem. Siedzibą skarbu był Stargard, a księgowość prowadził jeden radny ze Stargardu (*Kastenschreiber*). Poborem podatku w terenie zajmowali się rentmistrzowie, względnie władze miejskie lub szlachta (od chłopów), wpłacając je wprost do skarbu¹⁸⁵.

¹⁷⁷ R. Petsch, l. c., s. 147.

¹⁷⁸ M. Spahn, l. c., s. 107.

¹⁷⁹ R. Petsch, l. c., s. 152.

¹⁸⁰ Por. H. Koch, l. c., s. 83—87 i jego polemikę z wywodami M. Spahna.

¹⁸¹ H. Koch, l. c., s. 83, 87—89.

¹⁸² S. Isaacsohn zwraca uwagę na to, że pomorskie kolegium landratów różni się od podobnego wydziału (*Ausschuss*) marchijskiego tym, że na Pomorzu ilość członków kolegium jest zmienna i że w kolegium reprezentowane były również miasta (*Geschichte des preussischen Beamtentums vom Anfang des 15. Jahrh. bis auf die Gegenwart*, I/III, Berlin 1874/1889, t. II, s. 76).

¹⁸³ Klempin, (wstęp do G. Kratz, *Die Städte...*, jw.), s. LXXV n.

¹⁸⁴ H. Koch, l. c., s. 68.

¹⁸⁵ R. Petsch, l. c., s. 153—155.

Władze terytorialne

W okresie rozdrobnienia feudalnego państwową organizacją terytorialną znajdowała się w zupełnym rozkładzie. Władzę książęcą reprezentowali jedynie wójtowie (landwójtowie)¹⁸⁶, prawie zupełnie od księcia uniezależnieni i wybierani przez stany spośród miejscowej szlachty¹⁸⁷. Władza wójtów była ograniczona i sięgała już w praktyce tylko do dóbr książęcych — reszta terenu tj. dobra szlacheckie i duchowne stały faktycznie poza jakąkolwiek państwową organizacją terytorialną. Do najdonioślejszych reform dokonanych na przełomie XV i XVI w. należało zniesienie urzędu wójtowskiego i zastąpienie go organizacją okręgów zarządów domen (Amt) z zarządcami domen (Amtsmann) na czele. Trzonem takiego zarządu jest zespół kilku sąsiednich domen książęcych, a podstawową funkcją zarządcy jest utrzymanie zamku i zarząd posiadłościami książęcymi — do czego dochodzą kompetencje sądowe, podatkowe, utrzymanie dróg itd. Zarządcy domen są urzędnikami często przenoszonymi i podlegają ściślejszej kontroli. Mają dokładnie określone dochody (*fixum*) a resztę dochodów odprowadzają do skarbu¹⁸⁸.

W ślad za organizacją pierwszych okręgów zarządu domen utworzono po Reformacji nowe zarządy obejmujące tereny dawnych posiadłości klasztornych. Cztery landwójtostwa utrzymały się jeszcze, ale ich organizacja upodobniła się poniekąd do nowych okręgów¹⁸⁹. Położono szczególny nacisk na usprawnienie gospodarki w domenach książęcych i na podniesienie rentowności wsi. Z tej racji do zarządów domen w dalszym rozwoju wprowadzono szereg funkcjonariuszy pomocniczych z których rentmistrz (*Rentmeister*) z czasem przerośnie znaczeniem amtmana. Urząd zarządcy domeny w początku XVII w. będzie już miał jedynie czysto dekoracyjny charakter, ze względu zaś na związaną z nim pensję będzie tylko synchronią dla zasłużonych radców¹⁹⁰.

Rentmistrz był pierwotnie zależnym od zarządcy domen, faktycznie, rychło, z chwilą gdy odebrał mu zarząd kasy, stał się jego kontrolerem¹⁹¹. Rentmistrzem z reguły był mieszczanin, i z tej racji urząd ten stanowił groźną konkurencję dla szlacheckich zarządców. Zrazu poborca danin (głównie w naturze), z czasem obejmie zarząd podatków, podczas gdy zarząd domeny przejdzie na pisarza (*Kornsreiber*). Dla innych spraw prowadzono w zarządzie domen różnych funkcjonariuszy, jak landrajtara (*Landreiter*) dla spraw polioji¹⁹², pisarzy sądowych w niektórych zarządach¹⁹³ itd.

¹⁸⁶ M. S z a n i e c k i, *Główne linie...*, cz. I, s. 76.

¹⁸⁷ M. S p a h n, l. c., s. 15 n.; M. W e h r m a n n, *Geschichte...*, jw., t. I, s. 235.

¹⁸⁸ M. S p a h n, l. c., s. 18.

¹⁸⁹ M. S p a h n, l. c., s. 16 n. — Landwójtostwa utrzymały się na Rugii, w Gryficach, Słupsku i Sławnie.

¹⁹⁰ K. M e n k e, *Das Amt Wolgast...*, jw., s. 78.

¹⁹¹ M. S p a h n, l. c., s. 21.

¹⁹² M. S p a h n, l. c., s. 19; F. C u r s c h m a n n, *Die Landesteilung...*, jw., s. 162 n.

¹⁹³ Do funkcjonariuszy takich należeli np. leśniczy (*Jägermeister*), *Heidereiter*. Dla zarządu samego dworu czasem wprowadzano ochmistrza (*Hofmeister*) lub wójta

Organizacja zarządów domen doprowadziła więc do wydarcia potężnego elementu, tj. zarządu terytorialnego¹⁹⁴. Toteż zarządy domen stały się załącznikiem dalszego rozwoju terytorialnej administracji państwowej, gdyż z zarządami domen połączono później pojęcie okręgu administracyjnego, obejmującego również posiadłości rycerskie.

Okręgi zarządów domen nie obejmowały całego terenu państwa. W połowie XVI w. liczba ich wynosiła 29¹⁹⁵. Obok amtyów istniały nadal okręgi we władaniu szlachty zamkowej¹⁹⁶, niezwarłe okręgi rycerskie, na których rozsiane były dobra szlacheckie oraz — miasta. Okręgi rycerskie zwane też dystryktami miały na czele dyrektora dystryktu, który przewodził pospolitym ruszeniom, zajmował się sądownictwem i kierował zebraniem politycznymi, sejmikami szlacheckimi okręgu. Do pomocy miał landrajtara¹⁹⁷.

Podobna organizacja terytorialna rozwinęła się również we władztwie kamieńskim, chociaż rycerstwo nie posiadało tu odrębnych okręgów, natomiast dobra kościelne tworzyły 6 zarządów domen¹⁹⁸.

Podziały powyższe nie odpowiadały podziałom na okręgi sądowe. Miasta, poza miastami pośrednimi (*Mediastädte*) stały również poza tą organizacją. Z początkiem XVII w. podjęto jej reformę.

Sądownictwo

Reorganizacja sądownictwa całkiem rozproszonego w poprzednim okresie doprowadziła tylko do częściowych rezultatów. Nadal utrzymuje się wielorakość sądów o krzyżujących się kompetencjach, trwa niepewność i różnorodność prawa stosowanego w sądach. Zapoczątkowana przez Bogusława X akcja mająca na celu wykluczenie właściwości sądów obcych dla spraw pomorskich osiągnęła na ogół dobre wyniki. Przede wszystkim ograniczono działalność konkurujących z sądownictwem państwowym sądów duchownych, a w 1498 uzyskano zakaz odwoływania

domowego (*Hausvogt*). Poborcy celni podlegali bezpośrednio landrentmistrzowi (M. Spahn, l. c., s. 16, 38, 60).

¹⁹⁴ K. Menke, *Das Amt Wolgast*..., jw., s. 78.

¹⁹⁵ Na terenie księstwa wologoskiego przed sekularyzacją istniały zarządy domen: Wologoszcz, Bardo, Grzymie (Grimmen), Trzebudzice (Tribsees), Łosice (Loitz), Trzebiatów (Treptow n. T.), Klempnów, Wkra (Uckermünde), zaś w księstwie szczecińskim: Szczecin, Szadzko, Wolin, Białogard, Darłów, Szczecinek, i 3 landwójtostwa: Gryfice, Słupsk i Sławno. — Po Reformacji w wologoskim doszły nowe amty: Eldena, Nowopole (Neuencamp), Franzburg, Verchen, Słup (Stolpe), Jasieniec (Jasenitz), Podgłowy (Pudagla) i landwójtostwo Rugia — zaś w szczecińskim: Kołbacz, Białoboki, Trzebiatów i Pyrzyce. — Por. M. Spahn, l. c., s. 26.

¹⁹⁶ Nazywano je *Familienkreise der Schlossgesessenen*. Por. F. Curschmann, *Die Landesteilung*..., jw., s. 180.

¹⁹⁷ R. Petsch, l. c., s. 127; F. Curschmann, l. c., s. 174—180.

¹⁹⁸ Były to amty: Kołobrzeg, Karlino, Koszalin, Kazimierz (Kasimirsburg), Bobolice i Golczewo (Gülzow) eksklawa. Por. Petsch, l. c., s. 157.

się do sądów duchownych poza granicami kraju, a więc i do Rzymu¹⁹⁹. Pewnemu ograniczeniu uległo też prawo odwoływania się od sądów książęcych do sądu kame-ralnego Rzeszy (*Reichskammergericht*) przez uzyskanie od cesarza ograniczonych *privilegia de non appellando* w 1544 i 1606²⁰⁰. Nie uzyskano pełnego powodzenia na drodze wyeliminowania w sądownictwie miejskim drogi odwoławczej do Magde-burga i Lubeki. Mimo zakazu Bogusława X miasta nie chciały się poddać i kwe-stionując kompetencję sądu nadwornego dla ich spraw sądzonych wedle prawa lubeckiego względnie magdeburskiego, kierowały je nadal do owych miast²⁰¹.

Ważnym dalej zagadnieniem było stworzenie centralnego organu sądowego. Stał się nim zorganizowany przez Bogusława X sąd nadworny będący instancją odwoławczą dla całego kraju²⁰². Sąd ten, dopóki był złączony z kancelarią i kiero-wany przez kanclerza, był stale przeciążony. Stany wszczęły walkę o taniść i krótkość procesów. Poważną zmianę wprowadziła ordynacja sądowa w 1569, reformując sąd nadworny w Szczecinie. Podobne sądy powstały w Wołogoszczy i Kamieniu²⁰³.

Poddani w dobrach szlacheckich podlegają sądownictwu patrymonialnemu pana, zaś w dobrach książęcych zarządcy domen (*Amtmann*), później rentmi-strzowi²⁰⁴. Instancją odwoławczą dla chłopów, a pierwszą instancją dla szlachty są wprowadzone w XVI w. — w miejsce dawnych sądów wójtowskich, sądy grodzkie i landwójtowskie (*Burg- i Landvogteigerichte*)²⁰⁵. Sądów takich było w samym księstwie szczecińskim 7. Apelacja od nich szła do sądu nadwornego.

Bardzo zawile przedstawia się kwestia prawa stosowanego w sądach. Szlachta rządzi się prawem lennym longobardzkim, które na terenie Pomorza Zachodniego nabrało wiele cech partykularnych. Miasta rządzą się prawem miejskim, częściowo magdeburskim, głównie lubeckim. Co do prawa wiejskiego to mówi się na ogół o tym, że było nim na Pomorzu — podobnie jak w Meklemburgii — prawo szwe-ryńskie i o tym zdają się świadczyć pewne, nieliczne zresztą, informacje źródłowe.

¹⁹⁹ H. Heyden, *Kirchengeschichte...*, jw., t. I, s. 284.

²⁰⁰ H. Koch, *Beiträge...*, jw., s. 58; T. H. Gadebusch, *Schwedisch-pommersche Staatskunde*, I/II, Greifswald 1786/8 (dalej cytuję Gadebusch), t. II, s. 281. W 1544 (odnowienie z 1566) cesarz wyłączył od apelacji sprawy do wartości 300 guldenów (tekst w J. C. Dähner, *Sammlung...*, jw., t. I, s. 23—25), a w 1606 sprawy do 500 guldenów wartości przedmiotu sporu (tekst: J. C. Dähner, l. c., s. 34—37).

²⁰¹ Por. H. Koch, l. c., s. 58 n., 61; O. Blümcke, (*Der Rat und die Ratslinie...*, jw., s. 72) podaje, że Szczecin płacił z tego tytułu Magdeburgowi roczny ry-czałt w wysokości 10 flor.

²⁰² Można się tu domyślać pośredniego wpływu prawa rzymskiego. Sprowadzony przez Bogusława X do Gryfii romanista Piotr z Rawenny głosił właśnie zasadę naj-wyższego zwierzchnictwa sądowego monarchy. Por. M. Wehrmann, *Pommern zur Zeit...*, jw., s. 25.

²⁰³ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 45 n.

²⁰⁴ K. Menke, *Das Amt Wolgast...*, jw., s. 78.

²⁰⁵ W ten sposób ukonstytuowały się sądy grodzkie (*Burggericht*) w Pyrzycach, Szadzku, Białogardzie i Szczecinie — oraz sądy landwójtowskie w Gryficach, Sławnie i Słupsku.

Prawo szweryńskie jest to w gruncie rzeczy niewiele zmienione ziemskie prawo saskie²⁰⁶. Szweryn nie stał się, poza kilku miastami w Werle (Meklemburgia), miastem macierzystym dla większego okręgu²⁰⁷. Na Pomorzu Zachodnim nie ma też zupełnie miast na prawie szweryńskim. Wzmianki o prawie szweryńskim na Pomorzu dotyczą kilku wsi, często należących do miast rządzących się prawem lubeckim²⁰⁸. Mogło tu chodzić po prostu o używanie pewnej nazwy, która właściwie nie miała na Pomorzu określonej treści, a oznaczała może miejscowe prawo zwyczajowe — zaś wpływ prawa szweryńskiego na Pomorzu Zachodnim uznać należy za wątpliwy²⁰⁹.

Na Rugii doszło do pewnego rozwoju miejscowego prawa zwyczajowego, które jest nam lepiej znane dzięki spisowi dokonanemu w XVI w.²¹⁰. Od początku XVI w. Pomorze stanęło wobec problemu recepcji prawa rzymskiego. Usiłuje je wprowadzić Bogusław X²¹¹, a formalnie wprowadza je ordynacja sądowa z 1569²¹². Prawo pospolite (rzymskie) czyni odtąd dalsze postępy, podobnie jak w wielu krajach Rzeszy, jako prawo posiłkowe (*gemeines Recht*), wypierając stopniowo nawet poprawnie spisane prawo rugijskie²¹³. Obok prawa rzymskiego wprowadzono również w 1569 *Constitutio Criminalis Carolina*²¹⁴.

Skarbowość

Od XV w. Pomorze Zachodnie, tak jak wiele współczesnych państw środkowej Europy stoi wobec silnej potrzeby gruntownej przebudowy systemu skarbowego i uporządkowania finansów państwowych.

²⁰⁶ R. Schröder, E. Künssberg, *Lehrbuch* ..., jw., s. 731.

²⁰⁷ Opieram się tu głównie na pracy G. Schubart-Fickentscher, *Die Verbreitung der deutschen Stadtrechte in Osteuropa*, Forschungen zum alten Recht t. IV, z. 3, 1942.

²⁰⁸ Tak w Strzałowie, Dyminie, Chockowie (Gützkow), Tamże, s. 487.

²⁰⁹ Do takich wniosków doszedł już w 18 w. prawnik gryfijski v. Engelbrecht (por. Gadebusch, l. c., t. II, s. 248) — a ostatnio G. Schubart-Fickentscher, l. c., s. 468. Starszą literaturę dotyczącą prawa szweryńskiego na Pomorzu Zachodnim zestawia Kamptz, *Die provinzial- und statuarischen Rechte in der preussischen Monarchie*, cz. II, *Die Provinzen Pommern und Westphalen*, Berlin 1827, s. 39—40.

²¹⁰ Por. J. Matuszewski, *Studia nad prawem rugijskim*, część I, Poznań 1947 i tamże podana podstawowa literatura, s. 3—4. Ob. też Kamptz, l. c., s. 86—87.

²¹¹ M. Wehrmann, *Geschichte* ..., jw., t. I, s. 239.

²¹² H. Koch, *Beiträge* ..., jw., s. 61.

²¹³ T. H. Gadebusch, l. c., t. I, s. 247; G. Wilkowski, *Lübisches Recht in Pommern*, Berlin 1867, s. 9.

²¹⁴ H. Koch, l. c., s. 61. — *Carolina* doczekała się kilku przedruków na terenie Pomorza: w Szczecinie 1569, w Bardzie 1590, w Szczecinie 1663 i 1673. Por. A. Haas, *Über das pommersche Hexenwesen im 16 und 17 Jahrh.*, Balt. Studien. N. F. t. 34, 1932, s. 160.

Dochody państwowe opierały się głównie na ziemskich posiadłościach książęcych i na resztkach regaliów. Dochody płynące z tych źródeł wymagały wysanowania, a ponadto należało je uzupełnić systemem podatkowym opartym na bardziej nowoczesnych podstawach²¹⁵. Na Pomorzu Zachodnim prawie wszystkie dawne dochody książęce były już w drugiej połowie XV w. rozdawane szlachcie, kościołowi i miastom²¹⁶. Należało zacząć od odzyskania tego co było stracone, i pomyśleć o nowych źródłach dochodu. Reformy przeprowadzone w tym zakresie za Bogusława X, stanowiły bardzo ważny etap na tej drodze²¹⁷. Przeprowadzenie tych reform i późniejszych było zawsze bardzo trudne na skutek systematycznego oporu stanów.

W budżetach księstw pomorskich XVI w.²¹⁸ odróżniano „intraty“ skarbowe od dochodów ogólnych, które dzieliły się z kolei na dochody stałe i nadzwyczajne.

„Intraty“ są to dochody z zarządów domen, w pieniądzu i naturze. W XV w. dobra książęce były tak administrowane, że nie przynosiły prawie żadnego dochodu. Po reformach Bogusława X i stworzeniu organizacji zarządów domen dochody z nich, odstawiane przez rentmistrzów, zaczęły stanowić jedną z podstawowych pozycji budżetu książęcego. Dużym sukcesem państwa było uniezależnienie ich od administracji stanowej²¹⁹.

Dochody stałe obejmują takie pozycje jak dochody z bicia monety, z ceł i wiele opłat specjalnych, wynikających ze zwierzchnich praw książęcych. Mennictwo uległo gruntownej reorganizacji na przełomie XV i XVI w. W 1498 cesarz daje Bogusławowi X prawo bicia złotej monety²²⁰. Już w 1498 r. wydana ordynacja mennicza, ograniczająca miejskie prawa bicia monety, wprowadza na teren całego Pomorza jednolitą stopę menniczą. Obok monety książęcej utrzymała się jeszcze jedynie moneta strzałowska²²¹.

Cła. — I na tym odcinku przeprowadzono pewne reformy. Najważniejszą sprawą dla książąt było odebranie i wykupienie wolności celnych jak np. w Stargardzie w 1494²²². Przebieg wojen handlowych Szczecina z Brandenburgią w XVI w. świadczył o istnieniu określonej państwowej polityki celnej, mającej na celu ogólny rozwój gospodarczy kraju.

Orbary — były to dawne, zryczałtowane opłaty miejskie, które uporządko-

²¹⁵ G. Schmoller, *Die Epochen der preussischen Finanzpolitik bis zur Gründung des deutschen Reiches, Umriss und Untersuchungen...*, jw., s. 104 n.

²¹⁶ M. Sczaniecki, *Główne linie...*, cz. I, s. 76.

²¹⁷ M. Spahn, l. c., s. 9 n.; T. Cieślak, *Ze studiów nad reformami...*, jw.,

²¹⁸ Por. K. Menke, *Das Amt Wolgast...*, jw., s. 70, gdzie zanalizowany jest budżet ks. wologoskiego.

²¹⁹ Por. wyżej ustęp o organizacji terytorialnej.

²²⁰ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. I, s. 238; T. Cieślak, *Ze dziejów polityki Bogusława X wobec miast...*, jw., s. 84 n.

²²¹ H. Dannenberg, *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*, Berlin 1893, s. 75; T. Cieślak, *Ze studiów nad reformami...*, jw., s. 124.

²²² M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. I, s. 238.

wał Bogusław X wykupując je od miast tam, gdzie były zastawione lub sprzedane ²²³.

Dochody nadzwyczajne, obejmowały wszystkie podatki. Ściąganie podatków wymagało zgody stanów, które twardo obstawały przy tym prawie ²²⁴ i nie dopuściły do nadania podatkom charakteru podatków stałych. Pociągało to za sobą wielorakość, różnorodność i zmienność podatków. Dawna beda nie przynosiła już nic ²²⁵ jako rozdarowana między dawniejszych podatników. Trzeba było stworzyć nowe podatki w oparciu o nowy system repartycyjny. Sam Bogusław X przeprowadził już zasadę podatkowego obciążenia kościoła ²²⁶. Książęta pomorscy usiłowali nieraz ratować swe finanse wykorzystując lenną instytucję podatku płacowego z racji wydania za mąż córki księżęcej (*Fräuleinsteuer*). Pobór tego podatku udało się nawet Bogusławowi X uniezależnić na pewien czas od stanów ²²⁷. Nowym podatkiem wprowadzonym za Bogusława X stał się szos (*Landschoss*). Podatek ten był oparty na nowych zasadach. W tym okresie zrywa się już z prymitywnym podatkiem ogólnie majątkowym wieków poprzednich, a szuka się rozwiązania w podatkach bardzo zindywidualizowanych, tj. w różnego rodzaju podatkach „podymnych“, „pogłównych“, „łanowych“, itp. Tendencje takie odpowiadały zresztą interesom klas panujących, które w ten sposób miały szanse przezwyciężenia ciężaru podatkowego na niższe klasy ²²⁸. Nowy system podatkowy pomorski wprowadził stałą takse dla łanów i domów: po 2 fl. dla największych łanów (*Hägerhufe*), po 1 fl. dla łanów średnich (*Landhufe*) oraz domów miejskich (*Giebelhaus*), po 1/2 fl. dla łanów mniejszych (*Hakenhufe*), kuźni, karczem itp. ²²⁹. Stany w sposób zupełnie dowolny rozdzielały tak określony podatek na poddanych ²³⁰. W efekcie ten niesprawiedliwy podatek przynosił mały dochód państwu, a obciążał miasta w 2/5 i chłopów w 3/5. Zależnie od potrzeb i od uchwały stanów szos pobierano jednorazowo lub w uchwalonej wielokrotności ²³¹. Nie udało się

²²³ K. Menke, *Das Amt Wolgast...*, jw., s. 71.

²²⁴ M. Spahn, l. c., s. 11; G. Schmoller, *Die Epochen...*, jw., s. 134.

²²⁵ M. Wehrmann, *Landschoss und Fräuleinsteuer zur Zeit Bogislaw X*, *Monatsblätter der Ges. für pom. Geschichte...*, 1902, s. 4.

²²⁶ E. Büttow, *Staat und Kirche...*, jw., cz. 1, s. 141—147, cz. 2, s. 92—105; H. Heyden, *Kirchengeschichte...*, jw., t. I, s. 243.

²²⁷ Ściągano go np. w latach 1485, 1515, 1518, 1564. Por. M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. I, s. 237.

²²⁸ G. Schmoller, *Die Epochen...*, jw., s. 133.

²²⁹ M. Spahn, l. c., s. 11 n.; K. Menke, l. c., s. 71.

²³⁰ G. Schmoller zauważył, że „*ius subcollectandi*“ na Pomorzu Zachodnim tworzyło możliwości najdalej posuniętych dowolności a repartycje podatkowe były tu „orgiami samowoli i kliki“ (*Die Epochen...*, jw., s. 135). — Podobnie ustrój podatkowy pomorski ocenia bardzo krytycznie C. A. Zakrzewski, *Die wichtigeren preussischen Reformen der direkten ländlichen Steuern im 18 Jahrh.*, Leipzig 1887, s. 38.

²³¹ Tak np. w latach 1563—66 ściągnięto z Pomorza na zbrojenia sześciokrotny szos. Por. M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 67.

księżętom pomorskim przed rokiem 1628 zmusić stany do wprowadzenia podatku pośredniego jakim miała być akcyza z napojów²³².

Duże obciążenie finansowe zwłaszcza dla miast tworzyły koszty związane z hołdami składanymi nowym władcom (*Erbhuldigung*). Nowy monarcha z licznym dworem (w 1605 r. — 1700 osób) objeżdżał cały kraj wśród wielu uroczystości. W początku XVII w. miasta mogły czasem wykupić się od tego obowiązku (w r. 1600 zapłaciły za to aż 20 000 fl.)²³³.

Specjalny charakter miały podatki cesarskie wynikające z charakteru Pomorza Zachodniego jako księstwa Rzeszy. Sukcesem państwa było przeprowadzenie zasady, że podatki te obciążają kraj a nie same dochody księcia²³⁴. Odtąd kwestia również i cesarskich podatków stała się częstym przedmiotem deliberacji sejmów pomorskich²³⁵.

Organizacja skarbowości opierała się w terenie na rentnistrzach podlegających landrentmistrzowi. Pewne pogorszenie nastąpiło z chwilą przejścia całej administracji podatkowej przez stany i pozostający w ich zarządzie skarb krajowy (*Landkasten*)²³⁶.

W ogólnej ocenie powiedzieć można, że na skutek przeprowadzonych reform finanse państwowe w początkach XVI w. stanęły na mocnej podstawie. Od połowy XVI w. nastąpiło załamanie, najpierw w księstwie szczecińskim, podczas gdy w księstwie wołogoskim jeszcze w 1564 budżet wykazywał dużą nadwyżkę dochodów²³⁷. Zahamowaniu rozwoju gospodarczego kraju towarzyszył wzrost zbytku na dworach i wydatków państwowych (od 1566). Dochody przestały wystarczać na wydatki, a stany zajmować się będą już tylko łataniem dziur i spłacaniem długów książęcych. O próbach reform w początkach XVII w. będzie mowa poniżej.

Wojskowość

Na odcinku wojskowości nie przypisuje się Bogusławowi X dokonania jakichkolwiek reform²³⁸. Nie odpowiada to na tyle prawdzie, że za jego czasów narzu-

²³² Wprowadzono ją w 1556, lecz zarzucono ją w 1557 wobec oporu stanów. Podobnie w 1588 (M. Wehrmann, l. c., t. II, s. 82 n.).

²³³ M. Stojentin, *Die Erbhuldigung der hinterpommerschen Stände bei der Thronbesteigung Herzog Bogislaw XIII im Jahre 1605*, Balt. Studien, N. F. t. 5, 1901, s. 32—35.

²³⁴ M. Spahn, l. c., s. 11.

²³⁵ Od płacenia podatków cesarskich uchylały się stany w Lęborku i Bytowie, jako że kraje te były lennem nie cesarza lecz króla polskiego (M. Spahn, l. c., s. 13). Dużą opozycję wywołała sprawa podatków na wojnę turecką w latach 1541—1545 (H. Koch, *Beiträge...*, jw., s. 23). — Podatki cesarskie można było rozdzielać według dwu systemów: albo jako podatek od majątku, wzgl. rocznego dochodu, albo według uznania kraju. Oczywiście stany pomorskie skorzystały z tego i stosując zasady repartycji zsośu pomorskiego, przerzuciły podatek ten na poddanych.

²³⁶ Por. wyżej.

²³⁷ Dochody wynosiły w 1564: 77 819 flor., Rozchody 48 718 flor. — co dało nadwyżkę 29 000 flor.! — Por. K. Menke, *Das Amt Wolgast...*, jw., s. 71 n.

²³⁸ M. Wehrmann, *Pommern zur Zeit...*, jw., s. 20—22.

cono pewne ciężary wojskowe zarówno na kościoły²³⁹ jak i na miasta²⁴⁰. Niemniej jednak były to ciężary typu lennego, tak jak cała wojskowość, tkwiąca w pojęciach lennej służby wojskowej (pospolite ruszenie wasali). Wszelkie późniejsze próby reform nie powiodły się²⁴¹ mimo, że w Europie w czasie tym organizowała się wszędzie armia najemna²⁴². Toteż państwo pomorskie stało zupełnie bezbronne wobec agresji — jak tego dowiodły lata wojny 30-letniej.

Organizacja kościoła

Słusznie zwracano w nauce uwagę na to, że już za rządów Bogusława X, zatem przed pojawieniem się Bugenhagena w 1521 i sejmem trzebiatowskim z 1534, był na Pomorzu Zachodnim grunt przygotowany dla przyjęcia Reformacji i podporządkowania kościoła państwu i nadaniu mu charakteru kościoła państwowego (*Landeskirche*). Mówiliśmy już poprzednio o pewnych osiągnięciach państwa pomorskiego w zakresie podporządkowania sobie biskupów kamieńskich, zwalczania wybujałego sądownictwa kościelnego i narzucenia kościołowi podatków²⁴³. Zwrócić można uwagę jeszcze i na taki fakt, że Bogusław X, mimo że miał chwiejne stanowisko wobec Reformacji, był właśnie pierwszym księciem w Rzeszy, który przeprowadził sekularyzację instytucji kościelnej, tj. klasztoru w Białobokach w 1522²⁴⁴. Samo przeprowadzenie Reformacji mimo wielu starć, które musiało wywołać, w efekcie jednak dokonało się szybko, w czym dużą rolę osobistą przyznać należy umiarowi religijnego reformatora Pomorza, Jana Bugenhagena. Na skutek szybkiego postępu Reformacji, zwłaszcza w miastach, gdzie ruchom religijnym towarzyszyły intensywne ruchy społeczne²⁴⁵, sprawa Reformacji i związanej z nią sekularyzacji dóbr kościelnych, stała na ostrzu noża na sejmie w Trzebiatowie w 1534²⁴⁶. Na sejmie tym Bugenhagen przedstawił projekt ordynacji kościelnej, która miała sankcjonować „upaństwowienie” kościoła. O ile pozytywne stanowisko książąt ze względu na perspektywę politycznego, a zwłaszcza finansowego wzmocnienia państwa, oraz negatywne prałatów nie budzi wątpliwości, o tyle sejm trzebiatowski ujawnił jaskrawe sprzeczności interesów miast i szlachty. Obawom o nadmierne wzmocnienie władzy książęcej podzielonym przez te oba stany, towarzyszyły różnice zdań i spory co do sposobu przeprowadzenia sekularyzacji dóbr koś-

²³⁹ Każdy klasztor miał świadczyć 1 lub więcej wozów i po 6 koni i 10 ludzi na wóz.

²⁴⁰ Por. Klempin (wstęp do Kratz, *Die Städte...*, jw.), s. LIV.

²⁴¹ H. Koch, *Die Beiträge...*, jw., s. 64—66.

²⁴² M. Bär, *Die Politik...*, jw., s. 2.

²⁴³ E. Bütow, *Staat und Kirche...*, jw., cz. 1, s. 141 nn.; H. Heyden, *Kirchengeschichte...*, jw., t. I, s. 237, 245.

²⁴⁴ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, I/II, Stettin 1924/1925, t. I, s. 71.

²⁴⁵ O przebiegu Reformacji na Pomorzu dobrze informuje M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 19—23.

²⁴⁶ M. Spahn, l. c., s. 33 nn.

cielnym, który by mógł zaspokoić sprzeczne interesy obu wymienionych klas. Mimo, że sejm rozszedł się bez rezultatu, książęta ogłosili w 1535 ordynację (*Kirchenordnung*) Bugenhagena jako obowiązującą, co oznaczało dla ludności pomorskiej przymusową zmianę religii. Ordynacja ta stanowi podstawę nowej, protestanckiej organizacji kościelnej. Porządek służby kościelnej unormowała agenda kościelna z 1542 (*Kirchenagende*). W 1565 wprowadzono nową ordynację kościelną, opartą na dawnej, bugenhagenowskiej, a w 1569 nową agendę²⁴⁷. Drażliwy problem sekularyzacji dóbr kościelnych został ostatecznie rozwiązany w ten sposób²⁴⁸: 1) utrzymano biskupstwo i władztwo kamieńskie, 2) klasztory męskie i wiejskie (*Feldklöster*) przeszły do rąk książąt, 3) klasztory żeńskie przeszły na stan szlachecki (1541), który założył w nich zakłady żeńskie wyłącznie dla szlachcianek²⁴⁹, 4) klasztory żebracze mogły być na drodze specjalnego porozumienia przejęte przez miasta, 5) dobra niektórych instytucji oddano na cele ogólne, w szczególności szkolne jak np. obie kolegiaty szczecińskie na pedagogium (1543), zaś uniwersytetowi w Gryfii zostały oddane dobra klasztoru w Nowymyśle (1558) i później dobra klasztoru w Eldenie (1634).

Wkrótce po 1535 r. wprowadzono nową organizację kościelną. W ramach nowego ustroju książę pomorski stał się najwyższą władzą kościelną, zarówno w zakresie duchownym jak administracyjno-kościelnym. W pierwszym z wymienionych zakresów jako organ podległy księciu występowali superintendenci w Wołogoszczy, Szczecinie (i Słupsku)²⁵⁰. Poczynając od 1540 co rok miały się odbywać synody, a w połowie XVI w. stworzono nowe organy kościelne kompetentne w zakresie administracyjno-kościelnym, mianowicie konsystorze w Gryfii, Szczecinie i Kołobrzegu²⁵¹. Instytucja ta nabierze większego znaczenia dopiero w końcu XVI w.

Do poważniejszych agend kościoła należało szkolnictwo. Zajęła się nim bliżej ordynacja kościelna z 1563 tworząc prawne podstawy szkolnictwa protestanckiego i narzucając m. in. wszystkim kaznodziejom obowiązek szkolenia dzieci w katechizmie²⁵². Poważniejsze reformy szkolnictwa rozpoczęto raczej od góry. W 1539 odnowiono uniwersytet w Gryfii²⁵³, w 1543 powstało pedagogium w Szczecinie, szkoła, która doszła do dużego rozkwitu w pierwszej połowie XVII w.²⁵⁴.

Wprowadzenie nowej organizacji kościelnej narzuciło potrzebę dojścia do po-

²⁴⁷ M. Wehrmann, *Die pommersche Kirchenordnung von 1535*, Balt. Studien, t. 43, 1893; H. Koch, l. c., s. 44. Akty z 1545 i 1569 obowiązywały na Pomorzu Zachodnim aż do XX w. Por. H. Heyden, *Kirchengeschichte...*, jw., t. II, s. 40.

²⁴⁸ H. Koch, l. c., s. 18 n.

²⁴⁹ H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, jw., t. II, s. 118.

²⁵⁰ Przelotnie funkcjonowali też superintendenci w Strzałowie i w Gryfii, H. Heyden, *Kirchengeschichte...*, jw., t. II, s. 31 n.

²⁵¹ H. Heyden, l. c., t. II, s. 41.

²⁵² O. Plantiko, *Das pommersche Schulwesen auf Grund der Kirchenordnung von 1563*, Balt. Studien, N. F. t. 22, 1919, s. 91 nn.

²⁵³ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 44.

²⁵⁴ Tamże, s. 164.

rozumienia z biskupstwami obcymi, które dotąd miały na terenie Pomorza swe dobra, względnie jurysdykcję. Spór z biskupem Roeskilde o Rugię rozwiązano ugodą w Kilonii, w 1543 wprowadzając osobnego superintendenta dla Rugii²⁵⁵. Układy z 1588 i 1591 unormowały sposób spłacenia pewnych posiadłości biskupa szweryńskiego²⁵⁶.

Ustrój władztwa kamieńskiego

Wyjaśniono już poprzednio, że biskupi kamieńscy nie zdołali przeprowadzić w praktyce swej bezpośredniej zawisłości od Rzeszy. Niemniej jednak władztwo kamieńskie zachowało do połowy XVII w. dość daleko posuniętą odrębność w ramach samego państwa pomorskiego, pozostając jednak zawsze jego częścią, specjalnie uprzywilejowanym terytorium²⁵⁷. Istniało tu szereg urządzeń wspólnych pomorskich i kamieńskich, uczestnictwo w sejmach pomorskich, podległość podatkowa — zupełna jeżeli chodzi o podatki cesarskie, częściowa, jeżeli chodzi o szos pomorski²⁵⁸ — dalej, podległość pomorskim obowiązkom wojskowym itd.²⁵⁹.

Obok biskupa, który był właściwym władcą (*Landesherr*), duże uprawnienia polityczne posiadały stany. Wśród nich pierwszeństwo przed Reformacją miała kapituła katedralna kamieńska — na drugim miejscu szli wasale. Wasale biskupi byli przeważnie równocześnie wasalami książąt z tytułu lenn położonych poza terenem władztwa²⁶⁰. Trzeci stan tworzyły miasta (bezpośrednie): Kołobrzeg i Koszalin. Podobnie jak szlachta także i miasta doszły do wielkich przywilejów, a w drugiej połowie XV w. sprecyzowało się ich stanowisko na sejmach kamieńskich²⁶¹. Podobnie jak w księstwach pomorskich i tutaj miasta odgrywały w XV w. pierwszorzędą rolę²⁶². W dalszym rozwoju biskupi nieraz opierali się na miastach w walce z wasalami²⁶³.

Do organów centralnych należeli marszałek ziemski i wójt (*Stiftvogt*) o szerokich uprawnieniach sądowych²⁶⁴, kanclerz i landrentmistrz — urzędy formalnie

²⁵⁵ T. H. Gadebusch, l. c., t. II, s. 187.

²⁵⁶ Tamże, s. 186.

²⁵⁷ E. Bütow, *Staat und Kirche...*, jw., cz. 1, s. 127, 137.

²⁵⁸ Podatki cesarskie były odprowadzane przez książąt pomorskich. Od podatków pomorskich wolne były wprawdzie dobra biskupie, lecz podlegały im dobra kapituły, E. Bütow, l. c., cz. 1, s. 146.

²⁵⁹ E. Bütow, l. c., cz. 2, s. 147.

²⁶⁰ Mało było rodzin szlacheckich posiadających swe dobra wyłącznie na terenie władztwa kamieńskiego.

²⁶¹ Szerokie przywileje dla stanów wydał biskup Marinus de Fregano przed wyjazdem swym do Rzymu, E. Bütow, l. c., cz. 1, s. 134.

²⁶² Od 1469 r. miasta składały hołd biskupom dopiero po uzyskaniu od nich zatwierdzenia przywilejów. Oznaczało to uznanie ich samodzielności. E. Bütow, l. c., s. 132 n.

²⁶³ E. Bütow, l. c., s. 134 n.

²⁶⁴ R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 157 n.

zastrzeżone tylko dla wasali. Po reformacji funkcjonował w Kołobrzegu superintendent. Na terenie władztwa działało 6 zarządów domen (Ämter), rycerstwo nie tworzyło osobnych dystryktów.

Z przeglądu tego wynika, że ustrój władztwa kamieńskiego w dużym stopniu był wzorowany na urządzeniach księstw pomorskich ²⁶⁵.

D. Charakterystyka formy państwa

Charakterystyka formy państwa pomorskiego w omawianym okresie nie budzi większych wątpliwości — państwo pomorskie jest feudalną monarchią stanową. Monarchia stanowa odpowiada nowemu etapowi w rozwoju sił produkcyjnych feudalnego społeczeństwa. Rozwój rynku wewnętrznego i zjednoczenie pod władzą monarszą całego terytorium z jednej, a zaostrzenie walki klasowej w mieście i na wsi, z drugiej strony wywołały konieczność wzmocnienia władzy monarszej ²⁶⁶. Na tym etapie znalazło się państwo pomorskie ostatecznie na przełomie XV i XVI w., w okresie panowania Bogusława X. Obserwujemy wówczas osiągnięcie prawie zupełnej niezależności na zewnątrz. O ile w okresie poprzednim można było mieć wątpliwości na temat odrębności państwowej Pomorza na skutek nieraz faktycznie się zacieśniających formalnych praw zwierzchnich do Pomorza — Polski, cesarstwa, czy Brandenburgii, o tyle obecnie, sytuacja Pomorza będącego wyłącznie bezpośrednim księstwem Rzeszy w praktyce nie koliduje z pojęciem samodzielności państwowej. Podobnie jak inne państwa Rzeszy, Brandenburgia, Austria czy Saksonia itp., Pomorze osiągnęło rzeczywiście zwierzchnictwo terytorialne (*Landeshoheit*) a resztki formalnego raczej zwierzchnictwa Rzeszy bynajmniej nie były na Pomorzu mocniejsze jak w innych państwach Rzeszy.

Obserwujemy na Pomorzu realne wzmocnienie władzy książęcej, tendencje do centralizacji państwowej, szereg wszechstronnych reform, które odpowiadają ogólnej prawidłowości rozwoju państwa na pierwszym etapie ustroju stanowego ²⁶⁷.

Monarchia zjednoczona opiera się na stanach współdziałających zrazu w kierunku zjednoczenia. Widzieliśmy jaką rolę odegrały stany pomorskie w czasie

²⁶⁵ Na specjalne opracowanie zasługuje ustrój Lęborka i Bytowa, lenna polskiego w ręku książąt pomorskich. Zagadnienie to jako należące do historii państwa i prawa polskiego nie jest tu opracowane. Zwraca tu uwagę obrona stanów lęborsko-bytowskich przed wchłonięciem ich przez państwo pomorskie, uchylanie się od uczestniczenia w sejmach szczecińskich dla podkreślenia swej odrębności, uchylanie się jako lenno Polski od płacenia podatków cesarskich, uchylanie się od sądownictwa sądu nadwornego w Szczecinie dla podkreślenia, że najwyższą instancją odwoławczą dla Lęborka i Bytowa jest polski sąd królewski.

²⁶⁶ (E. Kosmiński), *Istoria sriednich wickow*, 1952, t. I, s. 330.

²⁶⁷ Podobną konsolidację władzy monarszej obserwuje się na tym samym etapie rozwojowym w Polsce w XIV i XV w., w wielu stanowych państwach niemieckich, w Czechach w XIV w., — a również we Francji za Filipa Pięknego i pierwszych Walezjuszy a później w państwie moskiewskim za Iwana Groźnego.

wojny sukcesyjnej szczecińskiej²⁶⁸. Zagadnieniem głównym staje się teraz, po zjednoczeniu, to w jaki sposób rozwinie się dalej układ społeczny w kraju, czy miasta utrzymają swe podstawy gospodarcze i prawa polityczne, jak rozwiną się stosunki społeczne na wsi. Niewątpliwie rozkwit państwa pomorskiego w pierwszej połowie XVI w. dokonał się na gruncie oparcia, jakie mu dawały stany. „Polityka antymiejska” Bogusława X, popierana przez szlachtę nie była skierowana przeciw miastom, jako istotnie ważnym czynnikom ogólnego rozwoju życia gospodarczego, lecz była skierowana przeciw ich nadmiernym przywilejom, stanowiącym czynnik odśrodkowy. Te same miasta będą później, jak to pokazuje np. przebieg sejmu trzebiatowskiego (1534), hamowały nadmierne aspiracje stanu szlacheckiego. Pierwsze lata Reformacji i społeczne ruchy mas ludowych, zastrzona walka klasowa zarówno na wsi jak w mieście, skłoniły klasy uprzywilejowane, mimo wzajemnych sprzeczności, do ostatecznego zajęcia wspólnej postawy wobec Reformacji i do zaakceptowania sekularyzacji w formie, która w bardzo wydatnej mierze wzmocniła władzę książęcą. Przecież zadaniem państwa jest „utrzymywać w korbach wyzyskiwaną większość w interesie wyzyskującej mniejszości”²⁶⁹.

Wysoki — w skali porównawczej — poziom rozwoju stanowego państwa pomorskiego z pierwszej połowy XVI w. uległ załamaniu w drugiej połowie wieku²⁷⁰. Gospodarczemu załamaniu się miast towarzyszył kryzys finansowy księstw pomorskich i wzrost uprzywilejowania stanu szlacheckiego, sankcjonującego najdalej wysunięty wyzysk chłopa w ramach gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Szlachta, uzyskawszy po sekularyzacji kościoła i po częściowym wyeliminowaniu miast faktyczny monopol w stanowej organizacji pomorskiej, prowadzi kraj do ruiny. Narzuca się tu paralela między rozwojem feudalnej monarchii stanowej a Pomorzem i w Polsce, gdzie w tym samym czasie ustaliła się niezdrowa forma monarchii stanowej: demokracja szlachecka.

E. Reformy w czasie wojny trzydziestoletniej

Gdy Bogusław XIV w r. 1622 stał się jedynym na Pomorzu, nie wyłączając władztwa kamińskiego, władcą, — na porządku dziennym stanęła pilna potrzeba dokonania reform, które by zabezpieczyły kraj zarówno przed niebezpieczeństwem wojny, jak i przed niepewnym jutrem w wypadku śmierci ostatniego przedstawiciela dynastii, z którego bezdzietnym zgonem można było się liczyć.

Nasuwała się potrzeba stworzenia w miejsce dotychczasowych trzech rządów jednego zdrowego, centralnego aparatu państwowego, uzdrowienia finansów i innych reform. Pewnym krokiem w tym kierunku było stworzenie w 1627 tajnej rady (*Geheime Rat*)²⁷¹ dla całego Pomorza. Było to kolegium 5-osobowe (po

²⁶⁸ M. Szczaniecki, *Główne linie...*, cz. I, s. 87.

²⁶⁹ J. Stalin, *Zagadnienia leninizmu*, K. i W. 1947, s. 553.

²⁷⁰ Znaczenie cezury, połowy XVI w., bardzo silnie podkreśla S. Issacsohn, *Geschichte des preussischen Beamtenthums...*, jw., t. II, s. 75.

²⁷¹ M. Bär, *Die Politik...*, jw., s. 66—68; F. Hasenritter, *Die pommerschen*

dwóch radców, w tym kanclerze z Wołogoszczy i Szczecina i jeden radca z Kamienia), podlegające prezydentowi. Rada ta była załącznikiem przyszłego rządu (*Regierung*) z ustawy 1634 r. W 1628 r. powołano dwie dalsze rady: wojenną radę państwową (*Kriegs- und Staatsrat*) i radę ekonomiczną (*Ökonomierat*) pod dyrekcją starosty zamkowego (*Schlosshauptmann*)²⁷². W tymże roku wprowadzono akcyzę od napojów (*Trunk- und Scheffelsteuern*)²⁷³. W związku z nowym podatkiem zaistniała potrzeba nowej skarbowej organizacji terytorialnej. Istotnie też w 1631 wprowadzono podział na dystrykty (zwane też *Quartiere*) z dyrektorami na czele. Każdy dystrykt obejmował w zasadzie dystrykt szlachecki i okręg zarządu domen (*Amt*). Podział ten w głównym zrębie utrzymał się poprzez rozbiór Pomorza — zarówno pod rządami szwedzkimi jak brandenbursko-pruskimi²⁷⁴. W roku 1628 wprowadzono nowy kataster dla podniesienia i usprawnienia poborów podatków (*Kahlen'sche Matrikel*)²⁷⁵. Reformy te przy dalej ujawniających się tendencjach separatystycznych nie dały wielkiego rezultatu.

W tych warunkach Bogusław XIV skłonił w r. 1634 stany do uchwalenia ustawy o ustroju rządu, która miała jednak wejść w życie dopiero po jego śmierci. Istotnie też w 1637 na mocy tej ustawy wprowadzono rząd tymczasowy (*Interimsregierung*), który utrzymał się tylko do marca 1638. Na czele państwa stała rada regencyjna (*Regierungsrat*) w składzie 7 osób (i 2 radców dworu jako członków nadzwyczajnych)²⁷⁶, to jest: namiestnika jako zastępcy monarchy, po dwóch prezydentów i kanclerzy (ze Szczecina i Wołogoszczy) oraz dyrektora sądu nadwornego i starosty zamkowego ze Szczecina²⁷⁷.

W okresie wojny 30-letniej państwo pomorskie, mimo spóźnionych reform, okazało zupełną bezwładność — izolacja polityczna i wygaśnięcie dynastii przyczyniły się ostatecznie do rozbioru państwa w r. 1648.

V. POMORZE ZACHODNIE W OKRESIE PODZIAŁU MIĘDZY SZWECJĘ I BRANDENBURGIĘ (1648—1815)

A. Ogólny rys historyczny

Gdy w 1648 r. podpisywano w Osnabrück traktat pokojowy przesądzający rozbiór Pomorza Zachodniego między Brandenburgię i Szwecję kraj ten znajdował się we władaniu Szwecji. Dopiero w 1653 r. doszło do rozgraniczenia obu dzia-

Hofordnungen..., jw., s. 161; R. Petsch, *Verfassung*..., jw. s. 97. — Porn. tekst u J. C. Dähnerta, *Sammlung*..., jw., t. I, s. 334 n.

²⁷² M. Wehrmann, *Geschichte*..., jw., t. II, s. 119 n; M. Bär, l. c.

²⁷³ T. H. Gadebusch, l. c., t. II, s. 310; R. Petsch, l. c., s. 108.

²⁷⁴ R. Petsch, l. c., s. 127; K. Menke, *Das Amt Wolgast*..., jw., s. 90 n.

²⁷⁵ C. A. Zakrzewski, *Die wichtigeren preussischen Reformen*..., jw., s. 39;

F. Curschmann, *Matrikelarten von Vorpommern 1692—1698, 1944.*

²⁷⁶ R. Petsch, l. c., s. 97.

²⁷⁷ Tamże.

łów²⁷⁸ i w tymże roku Brandenburgia objęła pełną władzę w części wschodniej Pomorza na obszarze dla którego ustalili się odtąd nazwa *Hinterpommern* (Pomorze tylne) dla odróżnienia go od szwedzkiego *Vorpommern* (Pomorze przedniego). Traktat ten bynajmniej nie zaspokoił aspiracji brandenburskich. Wprawdzie w 1653 margrabowie po raz pierwszy w historii Brandenburgii osiągnęli brzeg morski, coż kiedy cała dolna Odra i główne nadmorskie ośrodki handlowe wraz ze Szczecinem pozostały w ręku Szwecji. Rychło też doszło do wojennych spięć szwedzko-brandenburskich, najpierw w 1658 (nieudolne oblężenie Szczecina przez wojska brandenburskie)²⁷⁹, a potem w 1674. Po klęsce poniesionej przez Szwedów pod Fehrbellin w 1675 i poddaniu się Szczecina w 1677 Dania zajęła Rugię, a Brandenburgia resztę Pomorza szwedzkiego. Pokój, zapośredniczony przez Ludwika XIV, w Saint Germain-en-Laye w 1679 zawiódł i tym razem nadzieje Brandenburgii, która na Pomorzu uzyskiwała tylko niewielki teren na wschód od Odry (bez Dąbia i Goleniowa)²⁸⁰. Większą zdobycz uzyskiwały Prusy w wojnie północnej. Zachowywały one zrazu neutralność, skoro jednak znaczna część Pomorza szwedzkiego znalazła się w ręku Rosji i Danii, Fryderyk Wilhelm I wykupił od tych państw Szczecin wraz z okręgiem aż do Piany za 2 miliony talarów. Sytuacja ta została usankcjonowana pokojem w Sztokholmie w 1719, ratyfikowanym w 1720 i w Frederichsborgu (z Danią) w 1720. Na jego podstawie król pruski przyjął w Szczecinie w 1721 hołd od swych nowych poddanych²⁸¹.

W połowie XVIII w., w czasie wojny północnej 1757—1763 wojska rosyjskie znów zalały Pomorze, a tym razem Pomorze brandenburskie poniosło szczególnie dotkliwe zniszczenia.

W ostatnich latach XVIII w. dalsze losy Pomorza Zachodniego stanęły pod znakiem zapytania. W 1788, 1792, 1798 Szwecja występowała wobec Prus z propozycją odsprzedania Pomorza²⁸². W 1805 propozycję podobną wysunął król pruski Fryderyk Wilhelm III²⁸³. Tymczasem Gustaw Adolf IV, niechętny Prusom, a sprzymierzony z Rosją przeciw Napoleonowi, podjął pertraktacje na temat odsprzedaży Pomorza — z Rosją. Zresztą wobec rozpadnięcia się Rzeszy niemieckiej Szwecja liczyła się w tym czasie z możliwością rozciągnięcia bezpośredniej władzy nad Pomorzem. Nastąpił okres bardzo intensywnych reform społecznych i ustro-

²⁷⁸ M. Wehrmann, *Geschichte*..., jw., t. II, s. 167.

²⁷⁹ Tamże, s. 175 nn.

²⁸⁰ Tekst ob. J. C. Dähnert, *Sammlung*..., jw., t. I, s. 184—195. Por. też F. Curschmann, *Die Landesteilung Pommerns*..., jw., s. 167.

²⁸¹ J. Rassow, *Verhandlungen über die Vereinigung*..., jw., s. 98. Teksty wymienionych traktatów pokojowych ob. J. C. Dähnert, *Sammlung*..., jw., t. I, s. 195 (ze Szwecją), s. 228 (z Danią).

²⁸² Propozycja „*cession contre un équivalent en argent*“. Por. L. Dalgren, *Pommern und Schweden 1792—1800, der Staatsstreich von 1806 und dessen Vorgeschichte*, Pommersche Jahrb., t. 17, 1916, s. 24; J. Rassow, l. c., s. 98—110.

²⁸³ L. Dalgren, l. c., s. 101.

jowych, które zarówno Szwecja, jak i Prusy usiłowały narzucić Pomorzu. Okoliczności bynajmniej nie sprzyjały tej akcji wobec kilkakrotnego — w przeciągu paru lat — zajmowania Pomorza szwedzkiego przez wojska francuskie²⁸⁴. Pierwszy raz Francuzi zajęli w końcu 1806 Szczecin, a w 1807 Strzałów i Gryfię — pod wodzą marszałka Mortier. Po wyparciu ich stamtąd pojawili się oni tu ponownie w lipcu 1807 pod wodzą marszałka Brune, później marszałka Soult i trzymali w swym ręku Pomorze szwedzkie do pokoju w Paryżu w 1810, w którym ustąpili je Szwecji. Co się tyczy Pomorza brandenburskiego, to tu na mocy pokoju w Tyłży z 1807 i późniejszego układu z 1808 Francuzi zatrzymali silny garnizon w Szczecinie. W 1812 po raz trzeci z kolei wojska francuskie wkroczyły na Pomorze szwedzkie pod wodzą marszałka Davout i zajęły również Pomorze brandenburskie — nie na długo jednak. Po bitwie pod Lipskiem (1813) wojska francuskie ustąpiły z Pomorza a na szwedzkim Pomorzu wylądował Bernadotte. Podobnie jak w okresie pokoju westfalskiego, tak i teraz, na kongresie wiedeńskim, rozwiązanie problemu pomorskiego stało się jednym z węzłowych zagadnień. Bernadotte po zajęciu Pomorza szwedzkiego zawarł z Danią pokój w Kilonii w 1814 obiecując jej Pomorze szwedzkie w zamian za Norwegię, na co Prusy się zgodziły. W dalszych jednak pertraktacjach — w Wiedniu — Prusy wystąpiły z żądaniem całego Pomorza. Sprawę rozwiązano ostatecznie w ten sposób, że Szwecja odstąpiła Prusom szwedzkie Pomorze za odszkodowaniem 3,5 miliona talarów²⁸⁵, Prusy natomiast odszkodowały Danię cedując jej księstwo lauenburskie nad Łabą²⁸⁶. Dnia 23 X 1815 Prusy przejęły formalnie Pomorze szwedzkie od władz szwedzkich²⁸⁷. Całe połączone Pomorze staje się odtąd formalnie prowincją królestwa pruskiego. Jedyne część przejęta świeżo od Szwecji zachowa jeszcze długo pewne odrębności. Nosić będzie ona nazwę *Neu-Vorpommern* dla wyróżnienia od *Alt-Vorpommern*, nazwy zarezerwowanej dla części Pomorza dawniej szwedzkiego, przydzielonej do Prus w 1720.

Omówiliśmy nieco szczegółowiej dzieje polityczne Pomorza w okresie wojen napoleońskich — wydarzenia te mają dla nas dużą wagę dlatego, że właśnie w tym czasie wielkiego zamętu zarówno Prusy jak zwłaszcza Szwecja przeprowadzały na Pomorzu wiele reform ustrojowych, często o kapitalnym znaczeniu dla dalszego rozwoju kraju i likwidacji porządku feudalnego. Omówienie zaś sposobu wprowadzenia tych reform w życie mogłoby bez niniejszego wstępu być niezrozumiałe.

²⁸⁴ Losy i zagadnienia ustrojowe Pomorza w okresie wojen napoleońskich szerzej omawiają: L. Dalgren, l. c.; J. Rassow, l. c.; F. Glaser, *Die Stände Neu-vorpommerns 1806—1826*, Pommersche Jahrb. t. 25, 1929.

²⁸⁵ Tekst układu Prus ze Szwecją podaje F. H. Sonnenschmidt, *Sammlung der für Neu-vorpommern und Rügen in den Jahren 1802 bis 1817 ergangenen Gesetze*, Stralsund I/II, 1844/1847, t. II, s. 341—7.

²⁸⁶ Tekst układu Prus z Danią podaje F. H. Sonnenschmidt, l. c., s. 337—341.

²⁸⁷ J. Rassow, l. c., s. 96. Odnośne teksty przedrukowane są m. in. w *Pommersche Jahrbücher*, t. 16, 1915.

a. Pomorze pod rządami szwedzkimi

B. Ustrój społeczny i gospodarczy

Pomorze „przednie“, szwedzki dział Pomorza Zachodniego stanowił dział o wiele mniejszy od Pomorza „tylnego“, brandenburskiego — zarówno pod względem powierzchni, jak i pod względem zaludnienia. Część ta jednak była zawsze stosunkowo bogatsza: wpływały na to zarówno i urodzajniejsza gleba, jak i dogodniejsze, nadmorskie położenie miejskich skupisk handlowych. Większa też była tutaj gęstość zaludnienia²⁸⁸. Mimo to rozwój sił wytwórczych w omawianym okresie dokonywał się wolniej jak w brandenburskiej części Pomorza. Dość wyteżone — w niektórych okresach — próby ze strony Szwecji przeprowadzenia reform w kierunku rozwoju handlu, ulepszenia rolnictwa, poprawy dróg dawały tylko częściowe rezultaty, rozbijając się o upór stanów, zazdrośnie broniących swych przywilejów. Już w pierwszej połowie XVIII w. pojawiły się pierwsze manufaktury w Strzałowie i Gryfii, rozwinęła się flota strzałowska, wzrastał handel pomorsko-szwedzki, który zapewniał duży eksport zboża²⁸⁹. Z gospodarki państwowej uzyskiwało się w drugiej połowie XVIII w. poważne oszczędności (20—40 000 talarów rocznie). Dopiero po wojnie szwedzko-rosyjskiej w 1788 finanse Pomorza zadłużonego na 450 000 talarów znalazły się w katastrofalnej sytuacji²⁹⁰.

Stosunki wiejskie

Rozwój społeczny wsi zaznaczał się nie tylko stałym pogarszaniem sytuacji chłopca, ale wręcz tendencją do likwidacji gospodarki chłopskiej. Ordynacja chłopska w 1616, pierwotnie dotycząca tylko księstwa szczecińskiego, została w 1645 rozszerzona na całe Pomorze²⁹¹. Późniejsza ordynacja z 1670 zaostrzyła jeszcze stan rzeczy unormowany ordynacją z 1616 — podobnie późniejsze regulaminy służbowe (*Dienstreglements*). Poddanie osobiste przybiera tu najostrejsze formy, obejmując coraz szersze kręgi chłopstwa, wobec postępującej proletaryzacji wsi. Poddany jest własnością pana, pan może poddanego zamienić, zastawić, sprzedać, zabrać jego zagrodę i rolę. Bez zgody pana chłop nie może się żenić. Równocześnie rosną ciężary pańszczyźniane, sięgające przeciętnie do 5-ciu dni pracy w tygodniu²⁹². Z oporem chłopów, wyrażającym się głównie w zbiegostwie walczy się m. in. przez prawo piętnowania zbiegów na policzku²⁹³.

²⁸⁸ Dane demograficzne por. T. H. Gadebusch, l. c., t. I, s. 253 nn.

²⁸⁹ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 190, 231 n., 259.

²⁹⁰ L. Dalgren, *Pommern und Schweden...*, jw., s. 20.

²⁹¹ K. Menke, *Das Amt Wolgast...*, jw., s. 105.

²⁹² Przejrzyste zestawienie ciężarów chłopskich podaje T. H. Gadebusch, l. c., t. I, s. 289 nn.

²⁹³ Sytuację prawną chłopów omawia T. H. Gadebusch, l. c., t. I, s. 286 nn. Z nowszej literatury ob. przede wszystkim pracę C. J. Fuchsa, *Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaft nach archivalischen Quellen aus Neuorpommern und Rügen*, Strassburg 1888.

Poddani dzielą się na pełnych kmieci (*Vollbauern* — 1 łan), na pół-kmieci (*Halbbauern* — pół łana), zagrodników (*Kossöten* — $\frac{1}{4}$ łana) i chałupników (*Einlieger* — bez roli). Swobodne praktykowanie przez wielką własność rugów chłopskich zmierza do zupełnego zaokrąglenia folwarków i do zupełnej — o ile możliwości — likwidacji gospodarstw chłopskich²⁹⁴. Jest to typowym przejawem kryzysu feudalizmu: kształtowanie się silnej bazy kapitalistycznej dla rolnictwa przy coraz liczniejszym występowaniu czeladzi i luźnych oraz wielkim nasileniu walki klasowej na wsi, w formie zbiegostwa. Znamienne, że szczytowe nasilenie rugów chłopskich przypada właśnie na przełom XVIII i XIX w.²⁹⁵.

Ciekawe, że Szwecja, kraj w którym sytuacja chłopów była o wiele lepsza, nie umiała, a później nie chciała interweniować w obronie chłopów pomorskich. Próby z drugiej połowy XVII w. załamały się o opór stanów²⁹⁶. Nie miały większego znaczenia reformy przedsiębrane w domenach królewskich w latach 1780-tych²⁹⁷. Od końca XVIII w. sprawa chłopska stała się paląca. Pojawiają się postępowe głosy za zniesieniem poddaństwa (J. D. Reichenbach, E. M. Arndt)²⁹⁸. Ostatecznie dopiero w 1806 zniesiono poddaństwo osobiste²⁹⁹, co nie rozwiązało problemu, skoro nie unormowano w ogóle sprawy rugów³⁰⁰. W tymże czasie Szwecja przyznała chłopom prawa polityczne dając im udział w sejmie (w Gryfii). Nowe postępowe ustawodawstwo szwedzkie nie wpłynęło już wiele na faktyczną poprawę sytuacji na wsi. Niemniej chłopci w latach późniejszych (1814) będą się domagać przywrócenia stanu z 1806 i wdzięcznie wspominać będą Gustawa Adolfa IV za chęć „uszcześliwienia ich ustrojem szwedzkim“³⁰¹.

Utrzymaniem wstecznych stosunków na wsi zainteresowana była szlachta, która podobnie jak miasta, zachowała pod rządami szwedzkimi swe nienaruszone przywileje gospodarcze i polityczne. Urządzenia stanowe z początku XVII w. utrzymały się do początku w. XIX. Stosunek wielkiej własności szlacheckiej (folwarków) do „chłopskiej“ doszedł tu do niespotykanych gdzieindziej proporcji. Do ciekawszych urządzeń należy tu wprowadzona w 1693 instytucja arendy³⁰² czyli

²⁹⁴ Por. R. Schröder, E. Künssberg, *Lehrbuch...*, jw., s. 888. Ciekawe zestawienia spadku ilości zagród podaje U. Kriesche, *Bauerntum und Grossgrundbesitz...*, jw., s. 50.

²⁹⁵ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 260 n.

²⁹⁶ Tamże, s. 191.

²⁹⁷ L. Dalgren, *Pommern und Schweden...*, jw., s. 20.

²⁹⁸ J. D. V. Reichenbach (*Patriotische Beiträge*, 1784) żąda zniesienia poddaństwa w imię praw ludzkości. Pogłębiony obraz stosunków wiejskich daje E. M. Arndt, *Versuch einer Geschichte der Leibeigenschaft in Pommern und Rügen*, Berlin 1803.

²⁹⁹ F. H. Sonnenschmidt, *Sammlung...*, jw., t. I, s. 279 nn.

³⁰⁰ C. J. Fuchs, *Der Untergang...*, jw., s. 239.

³⁰¹ L. Dalgren, *Pommern und Schweden...*, jw., s. 165, 177; F. Glaser, *Die Stände...*, jw., s. 84.

³⁰² J. C. Dähnert, *Sammlung...*, jw., t. I, s. 959. Dość obfitą dawniejszą

rodzaju dzierżawy dziedzicznej, jako nowa forma „własności“. Wprowadzono ją — na wzór estoński — w związku z akcją rewindykacji dóbr państwowych. W wypadkach wątpliwych posesor w dobrej wierze takich dóbr — w zamian za rezygnację ze swego roszczenia — otrzymywał daną domenę w dziedziczną dzierżawę, przy czym w wypadku osobistej dzierżawy płacił o jedną trzecią czynszu mniej, w wypadku natomiast poddzierżawienia tej domeny osobie trzeciej sam otrzymywał jedną trzecią czynszu dzierżawnego (tercjał)³⁰³. Późniejsze przejęcie arend pomorskich przez Prusy, po zajęciu Szczecina w 1720 i później w 1815, spowodowało konieczność spłacania ich, co trwało do końca XIX w. Dopiero w początku XIX w. doszło do formalnej likwidacji własności lennej patentem szwedzkim z 1811, który przekształcił wszystkie dobra lenne w alodialne³⁰⁴.

Stosunki miejskie

Miasta zachowały pod rządami szwedzkimi dawne wolności, zagwarantowane im, podobnie jak szlachcie, w pokoju westfalskim 1648³⁰⁵. Wydzielone niejako z terenu, cieszyły się szeroką autonomią, a każde z nich posiadało odrębny ustrój. Popierane przez Szwecję wzmocniły swe stanowisko polityczne³⁰⁶, czego wyrazem był poważny ich udział w organizacji stanowej³⁰⁷. Wśród miast czołowe miejsce zajmowały Strzałów i Gryfia.

Rozwarstwienie społeczne miasta ulega pewnemu skostnieniu. Mieszczaństwo tworzy 3 klasy: do I klasy należą kupcy, browarnicy, młynarze — a także uczeni, do II klasy główne cechy, do III drobni rzemieślnicy. Pozostała ludność miejska, biedota, wyrobnicy (dniówkarze), itd. stoi poza tym podziałem³⁰⁸. W zarządzie miejskim pierwsza klasa ma zapewnioną przewagę. Normalnie magistrat miejski³⁰⁹

literaturę na ten temat oraz najważniejsze akty zestawia K a m p t z, *Die provinziellen und statuarischen Rechte...*, jw., s. 156—7.

³⁰³ K. Menke, *Das Amt Wolgast...*, jw., s. 72. Wprowadzenie na Pomorzu Zachodnim arendy przypada na ten sam czas, w którym w Szwecji przeprowadzano na wielką skalę „redukcję“ czyli rewindykację wyzbytych dóbr państwowych. Ob. na ten temat Nils Herlitz, *Grundzüge der schwedischen Verfassungsgeschichte*, Deutsch-Nordische Schriftenreihe aus dem öffentlichen Recht, t. I, Rostock 1939, s. 131—135.

³⁰⁴ G. Wilkowski, *Beiträge zum pommerschen Lehnrecht*, Berlin 1870; F. Glaser, *Die Stände...*, jw., s. 72. — Wiele pozostałości prawa lennego utrzymywało się nadal na Pomorzu. Por. obfite zestawienie literatury i aktów prawnych u K a m p t z a, l. c., s. 166—234; podobnie opracowanie Z e t t w a c h a, *Das pommersche Lehnrecht nach seinen Abweichungen von den Grundsätzen des Preussischen Allgemeinen Landrechts*, Leipzig 1832.

³⁰⁵ L. Dalgren, *Pommern und Schweden...*, jw. s. 14.

³⁰⁶ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 230.

³⁰⁷ W sejmie reprezentowanych jest 7 miast, natomiast w kolegium landratów 4 miasta, później tylko 3.

³⁰⁸ T. H. Gadebusch, l. c., s. 284—286.

³⁰⁹ Organizację wszystkich miast omawia T. H. Gadebusch, l. c., t. I, s. 87—252.

obejmuje: burmistrzów (zwykle 2, w Gryfii 3, w Strzałowie 4), syndyków (2), rądných (w ilości 2—14). Obok magistratu istnieje sąd miejski, w niektórych miastach dwuinstancyjny (np. w Strzałowie i Wołogoszczy)³¹⁰. Poza tym miasta (na ogół od początku XVII w.) mają wydziały miejskie rekrutujące się z przedstawicieli mieszczaństwa. Liczebność tych kolegiów wynosząca w małych miastach 4—8, sięga w Gryfii liczby 50-ciu, a w Strzałowie 100 osób. I tu górna klasa ma zapewnioną, przyniatającą przewagę³¹¹.

Te archaiczne urządzenia miejskie pozostawały daleko w tyle za dokonywującymi się w miastach przemianami i w tych warunkach walka klasowa w mieście przybierała czasem groźne rozmiary, jak rewolty z 1794, w Gryfii, w Bardzie i Strzałowie.

C. Ustrój państwa

Położenie prawne Pomorza szwedzkiego w stosunku do Szwecji, cesarstwa i Brandenburgii (Prus).

Istotę położenia prawno-państwowego Pomorza szwedzkiego ujmuje art. X traktatu w Osnabrück z 1648 stanowiący, że Szwecja otrzymuje je: *pleno iure in perpetuum et immediatum imperii feudum*³¹². Należy rozważyć tu 3 zagadnienia: a) stosunku Pomorza szwedzkiego do cesarstwa, b) stosunku jego do korony szwedzkiej, i c) stosunku Pomorza szwedzkiego do Pomorza brandenburskiego, w szczególności jako współsukcesora dawnego księstwa pomorskiego.

a) Stosunek do Szwecji. Król szwedzki ma na terenie Pomorza szwedzkiego zwierzchnictwo terytorialne (*Landeshoheit*), co w praktyce pokrywa się z pojęciem suwerenności³¹³. Posiada prawo do przyjmowania hołdu od stanów pomorskich, do pełnego tytułu i herbu książąt pomorskich³¹⁴. Pomorze nie jest bynajmniej inkorporowane do Szwecji, lecz pozostaje samodzielną prowincją z dużymi pozostałościami cech odrębności państwowej. Stany i poddani zachowują

³¹⁰ L. Dalgren, *Pommern und Schweden...*, jw., s. 42—45.

³¹¹ Tak np. w Gryfii na 50 członków tego kolegium jest 36 kupców i tylko 14 przedstawicieli cechów. — W Strzałowie spośród 100 członków, połowę tj. 50 wybiera I klasa mieszczan, II klasa wybiera — 30, a III klasa — 20. W efekcie 106 osób głosujących z I klasy wybiera 50 członków kolegium, a drugą połowę wybiera 1181 głosujących (L. Dalgren, l. c., s. 15).

³¹² Tekst art. X traktatu w Osnabrück podaje m. in. J. C. Dähnert, *Sammlung...*, jw., t. I, s. 88—95.

³¹³ F. H. Gadebusch, l. c., t. I, s. 329. — Zgodnie z szeroko przyjętymi poglądami uważam, że uzyskanie przez książąt Rzeszy zwierzchnictwa terytorialnego, zwłaszcza po pokoju westfalskim (*ius superioritatis et territorii*), jest równoznaczne z osiągnięciem przez nich suwerenności państwowej. Nie zmienia tu postaci rzeczy ten fakt, że w tym czasie istnieją jeszcze w stosunku do księstwa Rzeszy pewne uprawnienia organów Rzeszy — mają one przecież już jedynie formalny charakter.

³¹⁴ Tytuł jego brzmi obecnie: „*Von Gottes Gnaden zu Stettin, Pommern, der Kassuben und Wenden Herzog, Fürst zu Rügen, Graf zu Gützkow*“. Ob. Gadebusch, l. c., t. I, s. 334.

dawne przywileje, a ustawy szwedzkie mogą tu obowiązywać jedynie pod warunkiem przyjęcia ich przez stany pomorskie³¹⁵. Stosunek kraju do Szwecji określa bliżej ustawa o formie rządu z 1663, którą Szwecja respektowała aż do lat kryzysu w XIX w. Na czele rządu stoi namiestnik reprezentujący króla, a prawa rządu ograniczone są jedynie prawami królewskimi zastrzeżonymi (*Reservatrechte*)³¹⁶. Poza kontrolą finansów rząd sztokholmski nie wkracza właściwie w sprawy pomorskie. Wykształciła się tam jedynie specjalna rada (*Pommerska Beredningen*), która pod przewodnictwem kanclerza Szwecji, w gronie specjalnie powołanych członków, dyskutowała sprawy pomorskie dla referowania ich na radzie ministrów, która dopiero podejmować mogła decyzje³¹⁷. Określony w umowie Bogusława XIV z Gustawem Adolfem w 1630 wzajemny indygenat uległ zatwierdzeniu w 1649 i 1669. Pomorzanie w Szwecji i Szwedzi na Pomorzu mogli zajmować urzędy oraz mieli korzystać w tych krajach z przywilejów — przed innymi cudzoziemcami³¹⁸.

Dopiero w 1806 dokonął się na Pomorzu „zamach stanu“, rozwiązanie rządu i przeprowadzone zostały gruntowne reformy ustrojowe w sensie asymilacji Pomorza szwedzkiego do Szwecji.

b) Stosunek do cesarstwa. Król szwedzki dzierży swój dział Pomorza jako wolne lenno cesarskie³¹⁹. Z tego tytułu przy każdej zmianie w lennie musi odnowić inwestyturę i *hommagium*³²⁰, posiada miejsce i głos w sejmie Rzeszy (w *Reichstagu*)³²¹, w radzie książąt Rzeszy, na sejmiku saskim Rzeszy oraz szereg innych praw wynikających z jego charakteru księcia Rzeszy³²². Pierwszeństwo króla szwedzkiego w Reichstagu i innych kolegiach Rzeszy przed Pomorzem brandenburskim oraz fakt, że jedynie on uzyskał nieograniczone *privilegium de non appellando* świadczą o wyższym uprzywilejowaniu w ramach Rzeszy Pomorza Szwedzkiego. Obciążenia finansowe na rzecz Rzeszy płaci Pomorze Szwedzkie w jednej trzeciej, a brandenburskie w dwóch trzecich.

c) Stosunek do Brandenburgii (Prus). Poza ogólnymi klauzulami określającymi przyjaźń między poddanymi obu części Pomorza w stosunkach handlowych i komunikacyjnych oraz możliwość przesiedlania się między obu prowincji

³¹⁵ Tak np. w 1688 stany nie przyjęły szwedzkiego edyktu kościelnego, G a d e b u s c h, l. c. t. II, s. 353.

³¹⁶ Ob. niżej.

³¹⁷ L. D a l g r e n, *Schweden und Pommern...*, jw. s. 5.

³¹⁸ T. H. G a d e b u s c h, l. c., t. II, s. 354.

³¹⁹ Tamże, s. 352 nn. Nieregularnością w niemieckim prawie lennym jest tutaj to, że lenno to nigdy nie może być „otwarte“ — nawet w wypadku wygaśnięcia dynastii.

³²⁰ Miało to w rzeczywistości miejsce np. w 1754 i 1773.

³²¹ Dawniej (od 1570) książęta pomorscy dysponowali w *Reichstagu* dwoma votami. W 1637 oba usiłowała zagarnąć Brandenburgia, lecz po traktacie z 1648 jedno votum musiała odstąpić Szwecji.

³²² T. H. G a d e b u s c h (l. c., t. II, s. 354 nn.) wymienia taksatywnie wszystkie te uprawnienia.

cjami (tylko ludność wolna!)³²³ — na uwagę zasługuje kwestia sukcesji króla szwedzkiego po Hohenzollernach. Podtrzymywano mianowicie normy z 1571/4 przez przyznanie koronie szwedzkiej prawa sukcesji po wygaśnięciu Hohenzollernów i to nie tylko w Nowej Marchii i Ziemi Torzymskiej, lecz nawet na całym Pomorzu Brandenburskim. Z tego tytułu stany objętych przewidzianą sukcesją ziem składają *hommagium eventuale* królowi szwedzkiemu, tak jak dawniej składały je książętom pomorskim³²⁴.

Władze centralne

Zanim doszło do wydania ustawy o formie rządu z 1663 (*Regimentsform*), Szwedzi, którzy stali już od 1630 mocną nogą na Pomorzu, podejmowali, w szczególności po śmierci Bogusława XIV, próby reorganizacji ustroju Pomorza przez poddanie gruntownej rewizji ustawy pomorskiej z 1634, wprowadzonej w życie w 1637. Zwołane w 1640 do Szczecina stany w niepełnym składzie sejmu ziemskiego odrzuciły propozycję szwedzką³²⁵. Skłoniło to gubernatora szwedzkiego Lilieböka do oktrojowania nowej „formy rządu“, która przekształciła Pomorze w szwedzką prowincję³²⁶. System tak nie dał się utrzymać jako sprzeczny z później zawartym traktatem w Osnabrück (1648), który gwarantował zachowanie dawnych przywilejów pomorskich. Ostatecznie doszło w 1663 do wprowadzenia ustawy o formie rządu³²⁷, wyraźnie nawiązującej do ustawy pomorskiej z 1634, a która uzupełniona ustawą o ustroju kancelarii z 1669 i ustawą o trybunale w Wyszomierzu z 1653 — pozostała w mocy jako formalna podstawa ustroju Pomorza Szwedzkiego — do 1806³²⁸. Tak więc w ustroju tym nie wiele się zmieniło w porównaniu do czasów panowania książąt pomorskich.

Na czele kraju stoi namiestnik — generalny gubernator, zastępca króla Szwecji i naczelny dowódca wojska. Jest on pierwszym członkiem rządu, w skład którego wchodzi obok niego: prezydent sądu nadwornego, kanclerz, starosta zamkowy (*Schlosshauptmann*), którego urząd jako zarządcy zarządów domen, pochłoniął dawny urząd landrentmistrza³²⁹, dwaj radcy rządu (*Regierungsräte*) i dla ważniej-

³²³ T. H. Gadebusch, l. c., t. II, s. 365.

³²⁴ Tamże.

³²⁵ M. Bär, *Die Politik...*, jw., s. 148—153.

³²⁶ M. Blumenthal, *Die Stände Vorpommerns von 1648—1720*, I Theil, Göttingen 1903, s. 4.

³²⁷ Drukuje ją J. C. Dähnert, *Sammlung...*, jw. t. I, s. 359 pt. *Regimentsform der Königlich-Schwedischen-Vorpommernschen Regierung*.

³²⁸ L. Dalgren, *Schweden und Pommern...*, jw., s. 3; F. Glaser, *Die Stände...*, jw., s. 34. — W ciągu XVII w. Szwecja poza Pomorzem uzyskała szereg innych terytoriów: Skanię, Ełstonię, Inflanty, Wyszomierz, Bremę, Werden. W swych nowych nabytkach stosowała różne systemy. O ile np. w Skanii wprowadziła ustrój zmierzający do rychłej asymilacji tej ziemi do państwa szwedzkiego, o tyle na innych terenach, tak jak na Pomorzu, na ogół respektowała istniejący tam ustrój. Por. N. Herlitz, *Grundzüge der schwedischen Verfassungsgeschichte...*, jw., s. 88—9.

³²⁹ K. Menke, *Das Amt Wolgast...*, jw., s. 87.

szych spraw — 4-6 landratów. Rząd nie może podejmować żadnej decyzji bez wiedzy generalnego gubernatora, który poza tym nadzoruje wszystkie kolegia.

Uprawnienia rządu, dość rozległe, ograniczone są królewskimi prawami zastrzeżonymi (*Reservatsrechte*), do których należy m. in. polityka zagraniczna, sprawa nadawania i odwoływania przywilejów, podatki nadzwyczajne, prawo łaski itd.³³⁰.

Siedzibą rządu był Szczecin w latach 1648—1667, potem Wołogoszcz 1667—1679, następnie od 1679 do wojny północnej — Szczecin, a wreszcie od 1721—1815 Wołogoszcz³³¹. Kolegiami centralnymi, samodzielnymi w stosunku do rządu był sąd nadworny oraz konsystorz.

Organizacja stanowa

Wobec generalnego gubernatora i rządu stany reprezentowały lokalne, często im przeciwstawne interesy pomorskie. Łagodne rządy szwedzkie unikały na Pomorzu jakichkolwiek gwałtów i respektowały dawne przywileje stanowe, które nieraz ulegały formalnym zatwierdzeniom³³². Próba interpretacji podziału praw konstytucyjnych między króla i sejm w sensie przypisywania królowi praw ustawodawczych i prawa nakładania podatków nie dała się utrzymać. Zatwierdzenie przywilejów stanowych — i to w sensie rozszerzonym, w 1720, wzmocniło jeszcze potęgę stanów³³³. Ogłaszane pierwotnie przez króla „abszty” sejmowe miały charakter umów między dwiema równouprawnionymi stronami. Stąd król usiłował zatrzeć to wrażenie przez publikowanie od 1686 w miejsce abszytów sejmowych — patentów³³⁴, które mogły podlegać ewentualnym zmianom bez potrzeby powołania sejmu. Uprawnienia stanowe są niezmiernie szerokie. Według brzmienia przywilejów stany mają wyrażać radę i zgodę we wszystkich sprawach, a do nich należą: nowe ustawy i ordynacje, podatki, sprawy religijne, sprawy przymierzy, pokoju i wojny, alienacja domen itd.³³⁵. Powołany do życia w 1653 trybunał w Wyszomierzu, pozostający pod wpływami stanów pomorskich, i częściowo przez nie obsadzony, reprezentował pogląd że on jest kompetentny dla rozstrzygania sporów między królem a stanami³³⁶.

³³⁰ O uprawnieniach rządu p. T. H. Gadebusch, l. c., t. I, s. 365 nn.; L. Dalgren, l. c., s. 4 nn.

³³¹ W. Blumenthal, *Die Stände Vorpommerns*..., jw., s. 26.

³³² Tak np. królowa Krystyna w 1663 zatwierdziła prawie bez zmian wszystkie przywileje z 1560. (J. C. Dähnert, *Sammlung*..., jw., t. I, s. 456 nn.). Podobnie obszerne zatwierdzenia przywilejów wydano w 1719, 1720, 1752 (J. C. Dähnert, l. c., t. I, s. 464 nn.). Por. W. Blumenthal, l. c., s. 7.

³³³ L. Dalgren, *Pommern und Schweden*..., jw., s. 7 n.

³³⁴ W. Blumenthal, l. c., s. 36 n.; F. Glaser, l. c., s. 46. — Podobnie i w szwedzkiej monarchii stanowej obserwuje się właśnie na przełomie XVII i XVIII w. pewne osłabienie wpływu stanów (rządy Karola XI) i ponowny wzrost ich znaczenia w okresie 1718—1772. Por. N. Herlitz, *Grundzüge der schwedischen Verfassungsgeschichte*..., jw. s. 97 nn., 156 nn.

³³⁵ Uprawnienia te wylicza taksatywnie T. H. Gadebusch, l. c., t. I, s. 350.

³³⁶ Ob. niżej w ustępie o sądownictwie.

Sejmy odbywały się nieregularnie. Zwoływał je z ramienia króla marszałek krajowy. Król był na mocy przywilejów formalnie zobowiązany do zwoływania sejmów. Nieraz sejm zbierał się też na własną prośbę stanów³³⁷. Miejscem odbywania się sejmów był Szczecin, Gryfia lub Nakło.

Sejm obradował w dwu kuriach, rycerskiej i miejskiej³³⁸. Rycerstwo, uprzednio gromadziło się na konwentach, w ramach dystryktów rycerskich, gdzie pod kierownictwem landrata wybierało posłów (zwykle 1 poseł na dystrykt), którym dawano wiążące instrukcje. Ilość posłów szlacheckich wynosiła więc około 7. Kurie miejską tworzyli posłowie miast uprawnionych. Ilość ich, wynosząca w końcu XVII w. 18—19, po 1721 uległa redukcji do 10. Wobec przerzucenia kosztów (diet) na dystrykty i miasta, frekwencja na sejmie wahała się na przełomie XVII i XVIII w. w granicach 7—15 posłów.

Sesję sejmową otwierał kanclerz przedstawiając propozycję, odpowiadał mu syndyk ziemski (*Landsyndicus*), który był funkcjonariuszem stanów, wybieranym w dystryktach szlacheckich, a finansowanym przez oba stany. Obrady toczyły się w kuriach, gdzie w głosowaniu obowiązywała zasada większości; lecz do redakcji absztytu konieczna była jednomyślność — to jest zgoda obu kurii.

Kolegium landratów liczyło w 1662 — 12 członków, później 9, od 1720 tylko 5 landratów (3 ze szlachty i 2 z miast). Ich obowiązki określała instrukcja z 1669³³⁹. Mieli czuwać nad przywilejami krajowymi, służyć radą na żądanie króla, pośredniczyć w sprawach między monarchą i stanami. Faktycznie posługiwano się nimi w wielu sprawach, używani byli do poselstw, uczestniczyli w sądach, nadzorowali sprawy kościelne — a przede wszystkim — kierowali skarbem krajowym (*Landkasten*), którego zarządcę powoływali z własnego grona. Zresztą tworzyli kolegium, które musiało się zbierać raz na rok. Wpływ landratów na rząd był więc bardzo wydajny.

W 1806 generalny gubernator Essen dostał rozkaz rozwiązania rządu, co oznaczało upadek rządów stanowych. Pismem Gustawa Adolfa w 1806³⁴⁰ rozciągnięto na Pomorze szwedzkie następujące ustawy szwedzkie: 1) „Formę rządu szwedzkiego“ z 1772, 2) szwedzki „Akt jednoczenia“ z 1781, 3) przywileje stanowe szwedzkie — i 4) powszechne prawo szwedzkie³⁴¹. Zarząd kraju objął generalny

³³⁷ O organizacji stanowej na Pomorzu szwedzkim pisali szerzej: T. H. Gadebusch, l. c.; G. F. Zitelmann, *Ueber die landständische Verfassung in Pommern vor dem Jahre 1823*, Balt. Studien, t. 4, 1837; W. Blumenthal, l. c.; K. Menke, *Das Amt Wolgast...*, jw.,; F. Glaser, *Die Stände...*, jw.

³³⁸ Likwidacja kurii prałatów nastąpiła dopiero w 1698 po odpowiednim porozumieniu szwedzko-brandenburskim co do losu prelatatur kamieńskich. Por. F. Glaser, *Die Stände*, jw., s. 39.

³³⁹ L. Dalgren, *Pommern und Schweden...*, jw., s. 9.

³⁴⁰ F. H. Sonnenschmidt, *Sammlung...*, jw., t. I, s. 275 nn.

³⁴¹ L. Dalgren, l. c., s. 107, 117. — Szwedzka forma rządu z 1772 przekreślała wpływy stanów i zapewniała nieograniczoną władzę królowi. Por. N. Herlitz.

gubernator, który stanął na czele urzędu gubernatorskiego (*Generalgouverneuramt*), podzielonego na 4 departamenty. Nowa sytuacja miała zostać usankcjonowana przez nowy sejm pomorski powołany do Gryfii, w 1806 w sposób wzorowany na urządzeniach szwedzkich, a więc i z udziałem chłopów³⁴². Nastąpiła okupacja Pomorza przez wojska francuskie, a w 1809 Gustaw Adolf IV zrzekł się tronu. Po ponownym zajęciu Pomorza szwedzkiego przez Szwecję w 1810, nastąpiło w 1811 ogłoszenie patentem królewskim nowej konstytucji³⁴³. Z kolei po raz trzeci zajęły Pomorze szwedzkie wojska francuskie, a po ich wycofaniu w 1813, konstytucja ta nie weszła już w życie, zaś w zarządzie kraju nastąpił nawrót do starych norm z 1663³⁴⁴. W 1815 władze szwedzkie przekazały Pomorze Prusom.

Władze terytorialne

Wprowadzona w 1631 dla celów podatkowych nowa organizacja terytorialna, polegająca na nowych dystryktach łączących w sobie dystrykty rycerskie i zarządy domen utrzymała się na Pomorzu szwedzkim na czas aż do 1806³⁴⁵. W XVIII w. liczba dystryktów ustaliła się na 7, a z nich każdy obejmował królewski zarząd domen (*Amt*) i dystrykt rycerski. Dwa dystrykty wyłączone i miasta nie były objęte tą organizacją. Na czele dystryktu stał starosta (*Amtshauptmann*), wykonując tu dość szerokie uprawnienia gospodarcze i administracyjne. Podlegał on przede wszystkim staroście zamkowemu (*Schlosshauptmann*). Reforma przeprowadzona w 1806 między in. zredukowała ilość dystryktów do 4³⁴⁶.

Sądownictwo

Na mocy traktatu w Osnabrück Pomorze szwedzkie uzyskało nieograniczone *privilegium de non appellando*. Zamykało to drogę odwoławczą do sądu kameralnego Rzeszy i nasunęło potrzebę powołania do życia specjalnego trybunału odwoławczego. Istotnie też w 1653 powstał królewski trybunał w Wyszomierzu (Wismar)³⁴⁷ jako najwyższa instancja odwoławcza dla posiadłości szwedzkich w Rzeszy. Stany pomorskie uzyskały wydatny wpływ na obsadę tego sądu, który poza tym, że był najwyższym sądem odwoławczym, miał wkrótce odegrać doniosłą rolę polityczną. Powstała teoria, że trybunał jest instancją właściwą dla rozstrzygania wszystkich sporów między Koroną szwedzką i stanami pomorskimi. Król w recesie z 1672 starał

Grundzüge der schwedischen Verfassungsgeschichte..., jw., s. 190. — W podobnym kierunku szedł szwedzki akt zjednoczenia (*Tamże*, s. 192—3).

³⁴² *Tamże*, s. 124, 151.

³⁴³ F. H. Sonnenschmidt, *Sammlung*..., jw., t. II, s. 136 nn.

³⁴⁴ F. Glaser, *Die Stände*..., jw., s. 71.

³⁴⁵ Dobry pogląd na rozwój terytorialnej organizacji Pomorza szwedzkiego daje K. Menke, *Das Amt Wolgast*..., jw., passim.

³⁴⁶ L. Dalgren, l. c., s. 125.

³⁴⁷ O trybunale w Wyszomierzu dość obficie informuje F. H. Gadebusch, l. c., t. II, s. 281 nn.

się zahamować to rozszerzenie kompetencji trybunału, lecz stany w 1720 zniosły faktycznie moc prawną tego recesu, a konflikty między trybunałem i rządem szwedzkim rozgorzały na nowo³⁴⁸. Do kompetencji sądowej trybunału należały apelacje od wyższych sądów pomorskich (królewska kancelaria lenna, sąd nadworny, konsystorz, sąd akademicki w Gryfii). Wobec zastawienia przez Szwecję Wyszomierza Meklemburgii siedzibą trybunału stał się w 1802 Strzałów, a od 1803 Gryfia³⁴⁹.

Podobnie jak w okresie poprzednim, sądownictwo wykazuje bardzo dużą różnorodność. Na wsi nadal działają sądy patrymonialne szlachty oraz zarządców domen, których kompetencja rozciągała się na wszystkie osoby zamieszkałe w okręgu, nie wyłączając niższej szlachty (dzierzawcy domen itp.)³⁵⁰. W drugiej instancji sądził sąd nadworny — również jako pierwsza instancja dla szlachty³⁵¹. Specjalna ordynacja z 1672 usprawniła działanie tego sądu³⁵². Był on w 1657 przeniesiony ze Szczecina do Gryfii. Instancją odwoławczą dla sądu nadwornego był trybunał w Wyszomierzu. W miastach kwitło, na zasadzie dawnych przywilejów, własne sądownictwo miejskie, a wyższą instancją odwoławczą był sąd nadworny³⁵³. Poza tym istniała cała sieć sądów dla osób mających *forum privilegium* i innych specjalnych, jak sąd akademicki w Gryfii³⁵⁴, konsystorz, sąd wojenny, sąd akcyzowy, łowiecki, pocztowy³⁵⁵. Dla usprawnienia sądownictwa w 1799 r. powołano — na wzór szwedzki — instytucję nadprokuratora *procurator iustitiae* — (*Obersachanwalt*)³⁵⁶.

Co się tyczy stosowanego w sądach prawa, to sytuacja do końca XVIII w. pozostaje mniej więcej taka sama, jak w okresie poprzednim. Na uwagę zasługują pewne nowe normy prawa lennego z początku XVIII w., podkreślające pomorski partykularyzm tego prawa. W 1799 stała się aktualna sprawa zastąpienia dawnego, hanzeatyckiego prawa morskiego szwedzkim prawem morskim³⁵⁷. Po pewnych wahaniach stanów prawo to wprowadzono jako obowiązujące w 1805³⁵⁸. W 1801 podjęto prace nad redakcją pełnego prawa pomorskiego, czym zajął się prof. Mehlen³⁵⁹. Gdy w 1806 wprowadzono na szwedzkim Pomorzu prawo szwedzkie

³⁴⁸ L. Dalgren, l. c., s. 11.

³⁴⁹ Nazwa jego brzmi odtąd: *Oberappellations und Höchstes Gericht*.

³⁵⁰ K. Menke, *Das Amt Wolgast...*, jw., s. 100.

³⁵¹ Gadebusch, l. c., t. II, s. 274 nn.; K. Menke, l. c., s. 86 nn. — Podobne kompetencje ma utrzymujący się jeszcze sąd landwójtowski na Rugii (w Bergen).

³⁵² Drukuje ją J. C. Dähnert, *Sammlung...*, jw. t. I, s. 976.

³⁵³ T. H. Gadebusch, l. c., t. I, s. 279 n.

³⁵⁴ Wydział prawa uniwersytetu tworzy tu kolegium sądzące. Sąd rozpatruje sprawy członków uniwersytetu i ich rodzin. Apelacja idzie bezpośrednio do trybunału w Wyszomierzu! (T. H. Gadebusch, l. c., t. II, s. 260).

³⁵⁵ Od tego sądu apelacja idzie wprost do Sztokholmu.

³⁵⁶ Tekst instrukcji ob. J. C. Dähnert, *Sammlung...*, jw., Supplement, t. IV, s. 499 nn. — Por. L. Dalgren, *Pommern und Schweden...*, jw., s. 70.

³⁵⁷ L. Dalgren, *Pommern und Schweden...*, jw. s. 72.

³⁵⁸ Ob. F. H. Sonnenschmidt, *Sammlung...*, jw., t. I, s. 128 nn.

³⁵⁹ L. Dalgren, l. c., s. 96.

powstał problem dostosowania tego prawa do warunków miejscowych. Zadanie to powierzono specjalnej komisji z udziałem 4 Szwedów i 2 Pomorzan³⁶⁰. Prawo to miało wejść w życie 1. 9. 1908, lecz zapobiegła temu wojskowa okupacja francuska.

Skarbowość

Skarbowość pomorska też nie uległa poważniejszej reorganizacji. Jednakowoż znaczne zadłużenie Pomorza po pokoju westfalskim zmusiło rząd do wprowadzenia szeregu nowych podatków i do przykręcenia śruby podatkowej. Podobnie jak w okresie poprzednim, możemy i teraz wyróżnić dochody z domeny, z regaliów i z podatków. Do pierwszej grupy należą dochody z domeny królewskiej, która obecnie obejmuje $\frac{1}{3}$ całego terytorium, dochody z „arendy” etc. W zakresie regaliów najważniejszą inowacją było wprowadzenie (1652, 1681) ceł morskich, tzw. licentów. To bardzo wysokie cło (4,5% wartości towaru), obciążające eksport, import i tranzyt działało odstraszańco na kupców obcych. W dziedzinie podatków zrobiono ze strony szwedzkiej poważny wysiłek dla udoskonalenia niesprawiedliwego i miało dla skarbu korzystnego systemu podatkowego. Chodziło o ulepszenie katastru łanowego. Metryka z 1628 (Kahlden) niewłaściwie przyrównywała łany do karczemi, młynów, domów miejskich itd., uwzględniała tylko ilość łanów, a nie brała pod uwagę ich wartości³⁶¹. W latach 1692—8 miernicy szwedzcy dokonali wzorowego, triangulacyjnego pomiaru, będącego dobrą podstawą dla wprowadzenia najbardziej w ówczesnej Europie środkowej postępowego systemu podatkowego. Jednak wobec oporu stanów kataster ten nie wszedł w życie na Pomorzu szwedzkim, natomiast został wprowadzony przez Prusy w r. 1720 na terytorium pomorskim nabytym od Szwecji³⁶². Poza wymienionym podatkiem łanowym egzekwowano szereg innych podatków pośrednich i bezpośrednich.

W zakresie administracji skarbowej utrzymał się dawny dualizm. Obok zarządzanego przez stany skarbu krajowego istniała królewska kamera, podporządkowana odpowiednim władzom skarbowym w Sztokholmie³⁶³.

Administracja wyznaniowa

Prawo zwierzchnie w stosunku do kościoła przysługiwało królowi³⁶⁴. Zabiegi szwedzkie o zjednoczenie kościoła pomorskiego ze szwedzkim rozbiły się o opór

³⁶⁰ W skład tej komisji wchodził też sam E. M. Arndt (L. Dalgren, l. c., s. 131—135).

³⁶¹ G. Schmoller, *Die Epochen...*, jw., s. 144; C. A. Zakrzewski, *Die wichtigeren preussischen Reformen...*, jw., s. 41 n.

³⁶² C. A. Zakrzewski, l. c., s. 53 nn.; F. Curschmann, *Matrikelkarten...*, jw., s. XIV—XV.

³⁶³ L. Dalgren, l. c., s. 10.

³⁶⁴ T. H. Gadebusch (l. c., t. I, s. 327) wylicza wynikające z tego tytułu uprawnienia panującego.

stanów (1688)³⁶⁵. Sprawy kościelne unormowała ordynacja z 1681³⁶⁶. Głową duchowieństwa w kraju był generalny superintendent nominowany przez króla za radą stanów. W Gryfii miał siedzibę konsystorz. Dopiero w 1781 wprowadzono tolerancję religijną w stosunku do wszystkich chrześcijan³⁶⁷. Szkolnictwo stało na szwedzkim Pomorzu na poziomie wyższym jak na pruskim.

b. *Pomorze pod rządami Brandenbursko-pruskimi (1648—1815)*

B. Ustrój społeczno-gospodarczy

W przeciwieństwie do szwedzkiej części Pomorza, jego część brandenburska była krajem nader ubogim o słabej na ogół glebie i trudnych warunkach rozwoju życia gospodarczego, zwłaszcza w okresie gdy Szczecin należał jeszcze do Szwecji. Inna rzecz, że i po 1721 spław Odry był dla Prus utrudniony przez to, że jedyne spławne ujście Odry, Piana, była kontrolowana przez szwedzko-pomorską komorę celną w Wołogoszczy. Dopiero przebicie nowego ujścia przez Swinę (1740) otworzyło szersze możliwości dla pruskiego handlu odrzańskiego.

Okres rządów pruskich zaznaczył się bardzo poważnymi i często skutecznymi wysiłkami państwa dla podniesienia gospodarczego kraju — i to na wielu odcinkach. Przy bardzo poważnym wzroście stanu sił wytwórczych w rolnictwie³⁶⁸, handlu i przemyśle³⁶⁹ gęstość zaludnienia uległa w ciągu półtora wieku niemal potrojeniu — z liczby 7,4 m/km² w 1648 doszła do gęstości 20 m/km² w 1804³⁷⁰. Przy stanie tym Pomorze brandenburskie było jeszcze najmniej zaludnioną prowincją pruską.

³⁶⁵ H. Heyden, *Kirchengeschichte*..., jw., t. II, s. 156.

³⁶⁶ Jest to tzw. *Konsistorialordnung*.

³⁶⁷ Co się tyczy innych wyznań oprócz luterńskiego to poprzednio już tolerowano pojawianie się raz w roku kaznodziei wyznania reformowanego (kalwińskiego); w 1775 przyznano katolikom kościół w Strzałowie. Podlegał on jurysdykcji księcia biskupa Hildesheim, jako apostolskiego wikariusza dla Dolnej i Górnej Saksonii. Por. T. H. Gadebusch, l. c., t. II, s. 230—2.

³⁶⁸ Nowe uprawy, podniesienie poziomu techniki rolnictwa, zwiększenie produkcji. Ważnym czynnikiem rozwoju rolnictwa była też kolonizacja prowadzona z dużym rozmachem. — Dla poznania stosunków wsi pomorskiej w tym czasie bardzo cenną pomoc daje art. J. Wiśniewskiego, *Przesłanki tworzenia się układu kapitalistycznego w rolnictwie zachodnio-pomorskim w w. XVIII*, Kwart. Hist., t. 61, nr 4, 1954 — który w szerokiej mierze jest tu wykorzystany.

³⁶⁹ Bardzo instruktywną jest tu na temat rozwoju handlu praca T. Schmidta, *Geschichte des Handels und der Schiffahrt Stettins*, Balt. Studien, t. 20, 1864. Por. dane u M. Wehrmanna na temat rozwoju manufaktur na Pomorzu (*Geschichte*..., jw., t. II, s. 251 i passim) i handlu (Tamże, s. 252 nn.). Walki Szczecina z Frankfurtu o prawo składu wygaśły ostatecznie dopiero w 1752 r. O ile wartość importu i eksportu Szczecina wynosiła w 1739 r. 300 000 talarów, to w 1785 r. doszła do kwoty 4 500 000 talarów.

³⁷⁰ W. Rusiński, *Rys historyczny wsi*..., jw., s. 11—12.

Stosunki wiejskie

Stosunki społeczne na wsi, jeżeli chodzi o sytuację chłopów, nie przedstawiały się tu bynajmniej lepiej jak na Pomorzu szwedzkim³⁷¹. W 1670 wydano ordynację chłopską, która zaostriżyła sytuację — podobnie jak szwedzka ordynacja z tegoż roku. Doszło do tego znaczne obciążenie podatkowe, które doprowadziło w drugiej połowie XVII i w pierwszej połowie XVIII w. chłopów na dno upadku³⁷². Podobnie jak na Pomorzu szwedzkim i tu postępowała proletaryzacja wsi przy rozroście folwarków. W toku XVIII w. malała liczba kmieci i zagrodników, natomiast wzrastała ilość chałupników i komorników³⁷³. Podobnie też powiększała się liczba najemnych robotników. Większość chłopów na ziemi to — w przeddzień uwłaszczenia — poddani, użytkownicy gruntów, bez prawa dziedziczenia. Na Pomorzu brandenburskim od początku XVIII w. zarysowała się wyraźna kolizja interesów szlachty i państwa zainteresowanego wzrostem wpływów podatkowych — na temat potrzeby zreformowania ustroju wiejskiego. Widzimy tu odtąd szereg inicjatyw ze strony państwa mających prowadzić do poprawy. Poprawy tej jednak nie osiągnięto niemal zupełnie, a nędza chłopstwa wzrosła na skutek dużego ucisku fiskalnego i bardzo uciążliwych obowiązków w zakresie powinności wojskowej, narzuconych przez militarystyczne Prusy³⁷⁴. Toteż znamienne jest, że zaznacza się tu masowe zbiegostwo na Pomorze szwedzkie, gdzie widać stosunki uchodzić mogły za mniej uciążliwe³⁷⁵. Patent królewski z 1719 o zniesieniu poddaństwa nie miał żadnych skutków. Podobnie nie wiele nowego wniosła ordynacja chłopstwa z 1764. Liczne zakazy stosowania rugów nie zapobiegały dalszemu stosowaniu „rugów częściowych“ tj. zabierania przez szlachtę pewnej tylko ilości ziemi chłopom³⁷⁶. Również i Pruskie Prawo Krajowe (*Landrecht*) z 1794 bynajmniej nie likwidowało feudalnych stosunków na wsi³⁷⁷. Dopiero w ostatnich dziesiątkach lat XVIII w. przeprowadzono tu — podobnie jak na Pomorzu szwedzkim — pewne reformy, w domenach królewskich, w których do

³⁷¹ Poza cytowanymi nowszymi opracowaniami jak W. Rusińskiego i J. Wiśniewskiego, dla stosunków wiejskich podstawowe znaczenie nadal mają dzieła: G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens*, I/II, Leipzig 1887; H. Goldschmidt, *Die Grundbesitzverteilung in der Mark Brandenburg und in Hinterpommern vom Beginn des 30-jährigen Krieges bis zur Gegenwart*, Berlin 1910.

³⁷² M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 186 n.; E. Gohrband, *Das Bauernlegen...*, jw., s. 221.

³⁷³ G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung...*, jw., t. II, s. 42.

³⁷⁴ W pocz. XVIII w., po przeprowadzeniu reformy podatku łanowego (Blankensee) obciążenie na łan na Pomorzu brandenburskim wynosiło 35% dochodu netto. Zastosowano tu najwyższą stopę podatkową z wszystkich prowincji Prus. Por. C. A. Zakrzewski, *Die wichtigeren preussischen Reformen...*, jw., s. 48.

³⁷⁵ M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 228.

³⁷⁶ J. Wiśniewski, *Przestanki...*, jw., s. 124—125.

³⁷⁷ Por. Z. Radwański, J. Wąsicki, *Wprowadzenie pruskiego Prawa Krajowego na ziemiach polskich*, Czasopismo Praw.-hist., t. VI, z. 1, 1954.

roku 1806 dokonano zamiany pańszczyzny na czynsze. W dobrach prywatnych przebieg reform był wolniejszy. Dopiero edykt pruski z 1807 zapowiedział zniesienie poddaństwa, a edykt regulacyjny z 1811 zapoczątkował uwłaszczenie.

Szlachta wraz z upadkiem sejmów ziemskich straciła wprawdzie jedną z ważnych pozycji wpływów politycznych. Niemniej zachowała ona wiele istotnych przywilejów stanowych, nie tylko utrzymywanych, ale rozwijanych przez absolutną monarchię pruską. Utrzymała w swym ręku sądownictwo patrymonialne, będące przecież integralnym elementem organizacji państwowej, zachowała monopol na wiele urzędów, korzystała z olbrzymich przywilejów podatkowych itd.

W 1717 król pruski przeprowadził alodyfikację dóbr szlacheckich, to znaczy zrzekł się w stosunku do nich zwierzchniej własności i lennej służby wojskowej. W zamian za to nałożył roczny podatek, kanon (*Lehnpfandgeld*), który właśnie na Pomorzu był szczególnie niski i nie pozostawał w żadnej proporcji do obciążenia podatkowego innych warstw społecznych Pomorza.

Stosunki miejskie

W przeciwieństwie do konserwatywnej polityki szwedzkiej respektującej dawny ustrój miejski, Prusy z konsekwentną energią przystąpiły — głównie w czasie panowania Fryderyka Wilhelma I — do gruntownej reformy życia miejskiego. Reformy te zmierzały do upaństwowienia zarządu miast³⁷⁸ i do podporządkowania państwu również i organizacji cechowej — stanowiącej dotąd ważny człon feudalnego ustroju miejskiego³⁷⁹. Główny akcent położono na finansach miejskich, a wszystko szło po linii niwelacji urządzeń miejskich całej monarchii pruskiej³⁸⁰.

W okresie przejścia Pomorza przez Brandenburgię miasta były w znacznym stopniu niezależnymi organizmami, luźno związanymi z organizacją państwową. Otóż już w 1713 sprawy miejskie przeszły tu w głównym trzonie na komisariat wojenny, a w 1723 do rąk kamery (*Kriegs- und Domänenkammer*) i pozostawały w gestii radcy podatkowego (*Steuerrat*), urzędnika kontroli o szerokich uprawnieniach. Dla zreformowania ustroju wewnętrznego poszczególnych miast (było ich 52), powołano do życia specjalną komisję, która działała w latach 1678—1720 i opracowała szereg regulaminów miejskich³⁸¹. Po 1721 przywrócono ją dla zajęcia się miastami na

³⁷⁸ O. Hintze, *Einleitende Darstellung der Behördenorganisation und allgemeinen Verwaltung in Preussen beim Regierungsantritt Friedrichs II*, Acta Borussica, t. VI, 1, Berlin 1901, s. 239—245. Praca powyższa O. Hintzego zawiera najlepsze w literaturze przedmiotu opracowanie ustroju Pomorza w 1 poł. XVIII w. — do r. 1740.

³⁷⁹ G. Schmoller, *Das ... Innungswesen ...*, jw., s. 318.

³⁸⁰ O reformach ustroju miast pomorskich ob. O. Vanselow, *Zur Geschichte der pommerschen Städte unter der Regierung Friedrich Wilhelm I*, Balt. Studien, N. F. t. 7, 1903.

³⁸¹ Komisja ta zwała się *Kommission zur Untersuchung der ratshäuslichen Wesens*. Ona np. opracowała regulamin dla Szczecina 1723, stanowiący podstawę dla

terenie świeżo przyłączonym. Reformy ustroju miast szły w kierunku zmniejszenia nadmiernej ilości źle wyposażonych funkcjonariuszy, zlikwidowania klik, jakie tworzyły zarządy miejskie, nadania burmistrzom charakteru urzędników. Jedyne sprawą zredukowania liczebności wydziałów miejskich, które podobnie jak w miastach na Pomorzu szwedzkim liczyły czasem po kilkudziesięciu mieszczan, napotykała na skuteczny opór miast. Zreformowano też gruntownie skarbowość miejską, przez nadanie dożywotniego charakteru komornikowi miejskiemu (*Kämmerer*). Podlegał on odtąd ostrej kontroli radcy podatkowego, który był podporządkowany kamerze, a ta z kolei kontrolowana była przez skarbowe władze centralne w Berlinie.

Podobnie, stopniowo, w ramach ustawodawstwa ogólnopruskiego w latach od 1730—1740 podporządkowano władzy państwowej cechy. Owe reformy, zmieniając dość istotnie charakter cechów, stanowiły niejako podstawę dla ustawodawstwa przemysłowego z 1830 i 1850, które w sto lat później umożliwiło dostosowanie w monarchii pruskiej instytucji cechów do rozwiniętej już wtedy kapitalistycznej zasady wolnej konkurencji.

C. Ustrój państwa

Wyżej rozwinięte omówienie położenia prawnego Pomorza szwedzkiego w Rzeczy niemieckiej odnosi się *mutatis mutandum* i do Pomorza brandenburskiego. Brandenburgia panuje od 1653 na terenie przyznanym jej w traktacie w Osnabrück w 1648, rozszerzonym później, w 1720, o część dawnego Pomorza szwedzkiego — na zachód od Odry. Od 1654 elektor był świeckim władcą Kamienia, a po spłaceniu ostatniego biskupa kamieńskiego, Ernesta Croya, przyjął tytuł księcia kamieńskiego³⁸². Tak więc nowy tytuł księstwa kamieńskiego, dawniej nieznany, złączył się z tytułem księstwa pomorskiego³⁸³. Po uzyskaniu przez elektora Fryderyka Wilhelma od Polski lenna łęborsko-bytowskiego (1657) postępuje asymilacja ustrojowa tej ziemi do Pomorza³⁸⁴, ale dopiero po traktacie warszawskim z 1773 terytorium to zostało inkorporowane do monarchii pruskiej w 1777 r.³⁸⁵ i tym samym oddzielone od Polski. Obszar ten nie został jednak automatycznie wcielony w ramy prus-

dalszego rozwoju miasta. Por. O. Blümcke, *Der finanzielle Zusammenbruch Stettins...*, jw., s. 98.

³⁸² „*Fürst von Cammin*“.

³⁸³ „*Pommersche und Camminsche Regierung*“.

³⁸⁴ O trudnościach, jakie napotykało państwo zachodnio-pomorskie w XVI w. w zasymilowaniu terenów Łęborka i Bytowa por. wyżej przyp. 265. — Po przejęciu tego lenna przez Brandenburgię w 1657 usiłowania „wielkiego elektora“ wprowadzenia tu ustroju brandenburskiego napotykały na równie skuteczny opór stanów (szlachty). Por. F. Hirsch, *Die Erwerbung von Lauenburg und Bülow durch den grossen Kurfürsten und die Einrichtung der dortigen Verwaltung*, *Forschungen z. brandenb. und preuss. Geschichte*, t. XXVII, 1915.

³⁸⁵ O. Hintze, *Einleitende Darstellung...*, jw., s. 398—401. O organizacji sądownictwa na tym terenie por.: R. Cramer, *Geschichte der Lande Lauenburg und Bülow, Königsberg* 1858, t. I, s. 342 n.

kiej administracji Pomorza Zachodniego; przeciwnie — teren ten związano zrazu ze świeżo Polsce zabranym terenem Prus Zachodnich (Westpreussen) zwłaszcza w zakresie organizacji sądowej.

Podobnie jak Szwecja w 1663, wcześniej jeszcze Brandenburgia w 1654 stworzyła na swym terytorium podstawę prawną dla nowego ustroju przez wydanie ustawy o ustroju rządu (*Regimentsverfassung*)³⁸⁶, opierającej się również na ustawie Bogusława XIV z 1634. Ustrój Pomorza brandenburskiego zachował zatem formalnie charakter stanowy, lecz podobieństwo do ustawy z 1634 było raczej pozorne³⁸⁷. Niemniej formalnie ustrój z 1654 utrzymał się tu prawie bez zmian do początku XVIII w.³⁸⁸. A przecież Prusy już w tym czasie zmierzały konsekwentnie do centralizacji przez zlikwidowanie potęgi stanowej i zniwelowanie ustrojów wszystkich krajów w ramach zcentralizowanego państwa. Tendencje te uległy bardzo poważnemu rozwinięciu za Fryderyka Wilhelma I i w czasie tym można obserwować w jaki sposób Pomorze brandenburskie traciło stopniowo wiele ze swych uprawnień autonomicznych, coraz to bardziej przybierając charakter jednej z prowincji pruskich³⁸⁹. Dlatego też w dalszych wywodach interesować nas będzie niemal wyłącznie proces asymilacji Pomorza do ustroju monarchii pruskiej i instytucje ustrojowe Pomorza dopóty, dopóki posiadać będą cechy specyficznie pomorskie. Szczególnie ciekawym zjawiskiem będzie tu proces stopniowej eliminacji czynnika stanowego z różnych dziedzin rozwijającej się administracji pruskiej.

Władze centralne

Wedle ustawy z 1654³⁹⁰ głównym centralnym organem był rząd — rejencja³⁹¹. Jednak na czele władzy krajowej stał namiestnik (*Statthalter*) i to stanowiło specyficzną cechę ustroju Pomorza w ramach monarchii pruskiej. Inna rzecz, że od

³⁸⁶ Tekst trudno dostępny, ogłoszony w *Auserlesene Sammlung verschiedener Urkunden und Nachrichten zur Kenntniss des Herzogtums Vor- und Hinterpommern*, Greifswald 1747, s. 41 nn.

³⁸⁷ R. Petsch, *Verfassung*..., jw., s. 269 nn.

³⁸⁸ S. Isaacsohn, *Geschichte des preussischen Beamtentums*..., jw., t. II, s. 80.

³⁸⁹ Zdajemy sobie sprawę z tego, że o pełnej centralizacji monarchii pruskiej można dopiero mówić od 1815, po reformach Steina i Hardenberga. Por. O. Hintze, *Einleitende Darstellung*..., jw., s. 3—5. Pomorze nadal stanowiło jedno z „państw“ pruskich (*Königliche Preussische Staaten*). Por. K. Koranyi, *Powszechna Historia państwa i prawa w zarysie*, t. II; Warszawa 1955, s. 417—8.

³⁹⁰ Ustrojem Pomorza brandenburskiego w drugiej poł. XVII w. zajmuje się szczegółowo praca R. Petscha, *Verfassung*..., jw.

³⁹¹ Trudność związaną z tłumaczeniem terminu *Regierung* rozwiązujemy w ten sposób, że termin ten w odniesieniu do Pomorza brandenburskiego tłumaczymy jako „rejencja“. Natomiast ten sam termin *Regierung* na Pomorzu szwedzkim oddajemy przez termin „rząd“. Unikamy tu terminu „regencja“, który, sądzymy winien być zarezerwowany dla „rządów opiekuńczych“. Znaczenie terminu *Regierung* w administracji pruskiej związało się w XIX w. z pojęciem okręgu administracyjnego *Regie-*

1705 stanowisko to zajmowali wyłącznie członkowie dynastii pruskiej i odtąd stało się ono tylko tytułem, połączonym z pensją³⁹². W skład rejencji wchodziło 6 członków: prezydent, kanclerz, dyrektor sądu nadwornego, dyrektor ekonomii i 2 radców rejencyjnych. Dyrektorowi ekonomii podlegała amtskamera (*Amtskammer*)³⁹³ jako organ skarbowy. Znamienne jest tu, że już w 1654 elektor zastrzegł sobie prawo swobodnej nominacji wyższych urzędników, był więc na terenie rejencji, zatem w zakresie władzy wykonawczej, prawie zupełnie niezależny od stanów³⁹⁴. Siedzibą rejencji był pierwotnie Kołobrzeg, potem Stargard, a w 1723 przeniesiona została ona do Szczecina³⁹⁵. Obok rejencji — sąd nadworny i konsystorz stanowiły samodzielne kolegia³⁹⁶.

Organizacja powyższa uległa gruntownej przebudowie w związku z dokonywanymi się w całej monarchii pruskiej za Fryderyka Wilhelma I przemianami ustrojowymi zmierzającymi do zlania dawnych amtskamer i komisariatów wojennych w jedną kamerę (*Kriegs- und Domänenkammer*). Amtskamera pomorska, inaczej jak współczesne amtskamery w prowincjach brandenburskich, aż do początku XVIII w. utrzymywała się w niezależności od władz berlińskich³⁹⁷. Już koło 1713 właściwe sprawy rejencji przeszły na kamerę wojenną i amtskamerę w Stargardzie³⁹⁸. W 1723 powstała i w Szczecinie kamera (*Kriegs- und Domänenkammer*) jako organ gwarantujący jedność w całej administracji kraju. W skład jej wchodził: prezydent, dyrektor, łowczy, (*Forstmeister*) i 16 radców³⁹⁹. Okręg kamery pomorskiej obejmował 4 obwody podatkowe (*Steuerrätliche Kreise*) z radcami podatkowymi (*Commissarii loci, Steuerräte*) na czele⁴⁰⁰. Powstanie szczecińskiej kamery.

rungsbezirk, a co w praktyce tłumaczono w Polsce jako „rejencja“. Ponieważ zaś w rzeczywistości *Regierung* na Pomorzu pod rządami pruskimi, inaczej jak na Pomorzu szwedzkim, już w XVIII w. straciła wszelkie cechy rządu, a stała się tylko sądem, uważamy za właściwe już dla tego okresu stosować na Pomorzu brandenburskim nazwę „rejencji“.

³⁹² O Hintze, l. c., s. 380. Tytuł ten utrzymał się do XX w. Ostatnim „namiestnikiem“ Pomorza był Eitel Friedrich, syn cesarza Wilhelma II.

³⁹³ Podobnie jak na Pomorzu szwedzkim i tu uprawnienia landrentmistrza zeszyły do funkcji kasowych, R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 247.

³⁹⁴ Ograniczenie istniało tu tylko co do nominacji superintendenta. Poza tym krępował monarchę przepisy o indygenacie, zastrzegające główne urzędy dla Pomorzan, R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 238.

³⁹⁵ H. Hesse, *Die Kolonisationstätigkeit des Prinzen Moritz von Anhalt Dessau in Pommern 1747—1754*, 1 Teil, Balt. Studien, N. F. t. 14, 1910, s. 17.

³⁹⁶ O. Hintze, l. c., s. 387.

³⁹⁷ G. Schmoller, *Über Behördenorganisation...*, jw., Acta Borussica, t. I, s. 90 n.

³⁹⁸ O. Vanselow, *Zur Geschichte...*, jw., s. 106.

³⁹⁹ O. Hintze, l. c., s. 90 n.

⁴⁰⁰ Siedzibami radców podatkowych były Szczecin, Pyrzyce, Kołobrzeg i Słupsk. — W latach 1764—1787 funkcjonowała deputacja kamery (*Kammerdeputation*) dla wschodniej części kraju, z siedzibą w Koszalinie, podporządkowana, jak to praktykowano w administracji pruskiej, głównej kamerze (w Szczecinie). Por. C. Born-

stanowiło istotnie ważny krok na drodze asymilacji Pomorza do ustroju całego królestwa pruskiego. Rejencja zachowała wprawdzie formalnie charakter pierwszego w kraju kolegium, w praktyce zachowała jedynie, podobnie jak rejencje innych krajów pruskich⁴⁰¹, kompetencję wyższego sądu. W 1747 doszło do formalnego zlania się jej ze szczecińskim sądem nadwornym.

W okresie wojen napoleońskich, po zajęciu Szczecina przez Francuzów, w 1807 powołany został generalny gubernator dla Pomorza zachodniego i Nowej Marchii (generał Blücher) z rezydencją w Trzebiatowie, później Stargardzie. Tutaj powstało kolegium rejencyjne (od 1812 prezydentem był minister von Ingersleben) z nadprezydentem na czele. W 1815 Prusy przejęły całe Pomorze a władze centralne prowincji przeniosły się ze Stargardu do Szczecina⁴⁰².

Organizacja stanowa

Jest rzeczą oczywistą, że wobec rosnących tendencji centralistycznych państwa, organizacja stanowa nie mogła utrzymać swego dawnego charakteru. Już w ostatnich latach panowania elektora Fryderyka Wilhelma działalność stanów na Pomorzu upadła niemal zupełnie⁴⁰³. Stany nie zostały jednak zniesione formalnie. Ich faktyczny upadek i równoległy rozwój monarszej władzy absolutnej okupiony został umocnieniem klasowego panowania jednego ze stanów tj. szlachty junkrów, przejawiającego się obecnie w innych formach. W XVIII w. nabrały pewnego znaczenia konwenty landratów, które weszły niejako w miejsce sejmów ziemskich. Gromadziły one landratów (więc wyłącznie szlachtę) z poszczególnych powiatów, zatem urzędników. I to właśnie odbiera tym konwentom charakter feudalnych zgromadzeń stanowych, mimo, że urząd landrata nie był zupełnie pozbawiony stanowego charakteru. Natomiast utrzymały się przy życiu sejmiki powiatowe (*Kreisstände*), zwoływane przez landratów i gromadzące szlachtę mającą w danym powiecie dobra ziemskie (*Kreisgesessene*)⁴⁰⁴ — a trudniące się przede wszystkim repartycją podatków. Wreszcie — z ustrojem stanowym nie miało właściwie nic wspólnego, powołane w 1781, ziemstwo (*Landschaft*) jako szlachecka instytucja kredytowa⁴⁰⁵.

Władze terytorialne

Mimo pewnego ujednolicenia administracji terytorialnej w 1630 przez wprowadzenie dystryktów obejmujących amty i dawne dystrykty rycerskie, organizacja terytorialna kraju przedstawiała jeszcze dużą różnorodność. W 1654 obok 7 dy-

hak, *Geschichte des preussischen Verwaltungsrechts*, I/III, Berlin 1884/1886 — t. II, s. 172.

⁴⁰¹ O. Hintze, l. c., s. 202—206, 382—384.

⁴⁰² M. Wehrmann, *Geschichte...*, jw., t. II, s. 277 nn.

⁴⁰³ C. Bornhak, l. c., t. I, s. 357.

⁴⁰⁴ G. L. Zitelmann, *Über die landständische Verfassung in Pommern vor dem Jahre 1823*, Balt. Studien, t. 4, 1837, s. 39.

⁴⁰⁵ Tamże, s. 44.

stryktów podlegających landwójtom względnie zarządom domen (*Amtsmann*), istnieje 6 zarządów domen (stojących poza dystryktami), obszary szlachty zamkowej (8), i okręg kamieński⁴⁰⁶. Dystrykty od 1690 zaczęły nosić nazwę powiatów (*Kreise*). Na ich czele stali dyrektorzy wybierani przez szlachtę zwani z czasem landratami ze względu na to, że jako reprezentanci swych powiatów uczestniczyli w kolegiach landratów. Z czasem do funkcji landratów dołączyły się funkcje komisarzy wojennych (*Kreiskommissar*) z szerokimi uprawnieniami, w szczególności podatkowymi, na terenie dystryktu (powiatu). W ten sposób landrat przekształcił się w urząd królewski, zatrzymując nadal półstanowy charakter⁴⁰⁷. Był szlachcicem i reprezentował zarówno władzę królewską jak i nadal interesy szlachty w powiecie. W 1724⁴⁰⁸ dokonano nowego podziału Pomorza na powiaty, których liczba doszła do 24⁴⁰⁹. Tym samym różnice między szlachtą zamkową i jej obwodami a pozostałą szlachtą uległa zatarciu, a okręgi szlachty zamkowej weszły w nowy podział na powiaty. Na czele tych powiatów stanęli landraci sprawując funkcje przede wszystkim finansowe i policyjne.

Władza landratów rozciągała się jedynie na wieś — w miastach stanowisko podobne mieli radcy podatkowi (*Steuerräte*), którzy byli jednak tutaj zwykłymi urzędnikami bez stanowego, jak landraci charakteru.

W zakresie administracji wojskowej pruski regulamin o kantonach z 1733 (*Kantonreglement*) wprowadził podział Pomorza na kantony, obwody nie pokrywające się z granicami powiatów, a będące jednostkami obciążonymi obowiązkiem dostarczania określonej liczby rekrutów dla przydzielonych im pułków⁴¹⁰.

Sądownictwo

Dziedzina sądownictwa również nie pozostała poza zasięgiem reform państwa pruskiego. Utrzymały się wprawdzie sądy patrymonialne panów i sądy w zarządach

⁴⁰⁶ Istniały nn. dystrykty (w 2 poł. XVII w.): Gryfice, Sława, Słupsk (te trzy pod jednym landwójtem), Pyrzyce, Białogard, Szczecinek. W ręku szlachty zamkowej były okręgi: Flemingów, Borków, Wedelów, Dewitzów, Osten-Blücherów, Manteufflów, Glasenappów i Ebersteinów. Ponadto poza podziałem na dystrykty stały zarządy domen: Kołbacz, Darłów, Marianowo (Marienfliess), Trzebiatów, Słupsk i Podlesie (Friedrichswalde). (R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 253).

⁴⁰⁷ O wykształceniu się urzędu landratów w Prusach i na Pomorzu ob.: E. Schmidt, *Rechtentwicklung in Preussen*, Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft, t. VI, Berlin 1923, s. 11; F. Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15 Jahrh. bis zur Gegenwart*, Grundriss der Geschichtswissenschaft herausgegeben von Aloys Meister, Reihe II, art. 4, Leipzig 1928, s. 72; O. Hintze, *Einleitende Darstellung...*, jw., s. 260—9; C. Bornhak, l. c., t. I, s. 275 nn.

⁴⁰⁸ *Acta Borussica*, t. IV, 1, s. 171 nn.

⁴⁰⁹ Nowe powiaty pomorskie wymieniają: O. Hintze, l. c., s. 390—3; F. Curschmann, *Die Landeseinteilung...*, jw., s. 165.

⁴¹⁰ G. Schmoller, *Die Entstehung des preussischen Heeres von 1640 bis 1740*, *Umriss und Untersuchungen...*, jw., s. 274—286; B. Schulze, *Die Kantone Pommerns 1733—1786*, *Balt. Studien*, N. F. t. 38, 1936, s. 268.

domen i miejskie. Dla wprowadzenia pewnej jednolitości zlikwidowano już w 1651 stare sądy ziemskie (Słupsk, Sławno, Gryfice) i grodzkie (Pyrzyce, Białogard) łącząc je z sądem nadwornym. Sąd nadworny w 1669 przeniesiony został z Kołobrzega do Stargardu, a w 1739 do Szczecina. W 1720 powstał drugi sąd nadworny w Koszalinie⁴¹¹. Oba te sądy działały jako sądy pierwszej instancji dla szlachty i osób uprzywilejowanych oraz jako sąd apelacyjny dla niższych sądów. Na czele stali płatni prezydenci, podczas gdy radcy (po 8 względnie 7 szlachciców i po 5 mieszczan) sprawowali swe funkcje sądowe bezpłatnie, jako że zwykle byli równocześnie zatrudnieni gdzieindziej. Przy szczecińskim sądzie nadwornym powstała specjalna ława dla spraw karnych (*Skabinatscollegium*). Jej członkowie — od 1733 — tworzyli razem z sądem nadwornym sąd karny (*Kriminalcollegium*) dla całego Pomorza a więc i dla terenu podlegającego w sprawach cywilnych sądowi nadwornemu w Koszalinie⁴¹².

Osobliwością ustroju Pomorza w stosunku do innych krajów pruskich było to, że sądy nadworne występowały tu przez długi czas równolegle do rejencji⁴¹³, która w zakresie sądownictwa zajmowała się tylko sprawami lennymi. W 1746 doszło jednak i tu do zlania rejencji z sądem nadwornym — w Szczecinie — z tym, że utrzymała się tu nazwa rejencji. W efekcie do początku XIX w. istniały tu 2 wyższe sądy: pomorska rejencja w Szczecinie i sąd nadworny w Koszalinie⁴¹⁴.

W 1808 oba te sądy uzyskały nazwę wyższych sądów krajowych (*Oberlandsgerichte*)⁴¹⁵, natomiast sądy zarządów domen stały się w 1810 sądami powiatowymi (*Kreisgerichte*).

W przeciwieństwie do Pomorza szwedzkiego władcy Pomorza brandenburskiego nie uzyskali odrazu dla tej ziemi nieograniczonego *privilegium de non appellando*. Tak więc sąd kameralny Rzeszy był tutaj jeszcze przez długi czas i w szerokim zakresie kompetentny. Dopiero w 1702 król pruski uzyskał *privilegium de non appellando* ograniczone (do granicy 2500 guldenów wartości przedmiotu sporu), a wreszcie w 1746 nieograniczony przywilej dla ziem pruskich dotąd przywilejem takim nieobjętych. Wkrótce po 1702 powołano dla nowoprzywilejowanych prowincyj (Pomorze, Kliwia) specjalny trybunał odwoławczy w Berlinie — wyższy sąd apelacyjny (*Oberappellationsgericht*)⁴¹⁶, który wszedł niejako w dawną kompetencje sądu kameralnego Rzeszy.

Co do innych sądów, to wspomnieć należy o konsystorzu w Szczecinie, jednym dla całego terenu do 1747, tj. do założenia drugiego konsystorza w Koszalinie —

⁴¹¹ C. Bornhak, l. c., t. II, s. 82; H. Hintze, l. c., s. 384—6.

⁴¹² O tych kolegiach w monarchii pruskiej ob. O. Hintze, l. c., s. 214—6.

⁴¹³ Tamże, s. 206 nn.

⁴¹⁴ C. Bornhak, l. c., t. II, s. 291.

⁴¹⁵ Tamże, t. III, s. 130.

⁴¹⁶ G. Schmoller, *Über Behördenorganisation bis 1713...*, jw., s. 107; C. Bornhak, l. c., t. II, s. 199.

i o powstaniu w 1686 specjalnego sądu dla spraw handlowych (*Kommerzien-gericht*)⁴¹⁷.

Dla usprawnienia sądownictwa na Pomorzu duże zasługi położył Samuel Cocceji. Konstytucja prezeń inspirowana z 1746 skróciła postępowanie procesowe w sądach pomorskich do 1 roku. W związku z działalnością Coccejiego na Pomorzu, wyszedł spod jego pióra w 1747 projekt nazwany *Codex Fridericianus Pomeranicus*, który rozciągnięty później na inne prowincje (*Codex Fridericianus*) obowiązywał jako kodyfikacja pruskiego procesu cywilnego. — Częściowo przez Coccejiego opracowane prawo cywilne materialne pod nazwą *Corpus Iuris Fridericiani* nie zostało wprowadzone na Pomorzu⁴¹⁸. — Wprowadzone w 1794 Pruskie Prawo Krajowe (*Landrecht*) nie wiele mogło wpłynąć na ujednolicenie prawa materialnego obowiązującego na Pomorzu, jak i w innych krajach pruskich, skoro przepisy P. P. K. obowiązywały tylko posiłkowo (subsydiarnie)⁴¹⁹. Dwa projekty prawa prowincjonalnego pomorskiego, spisane po 1794 przez Massowa i drugi przez Hempla nie weszły w życie⁴²⁰.

Skarbowość

Reorganizacja skarbowości i uniezależnienie jej od czynnika stanowego była jednym z podstawowych trosk monarchii pruskiej.

Kwestia dochodów z domen i regaliów nie nastroczała większych trudności, gdyż dochody te znajdowały się poza ingerencją stanów. Znane są wysiłki państwa pruskiego dla podniesienia dochodów z domen. Administracja ich stała na wysokim poziomie za Fryderyka Wilhelma I. Edykt z 1713 zniósł niewygodny dla państwa system dziedzicznej dzierżawy i wprowadził na jej miejsce tzw. dzierżawę generalną (*Generalpacht*) z całego okręgu zarządu domen — za określoną sumę. Przystąpiono do restytucji domen i likwidacji resztek gospodarki naturalnej znosząc rozpowszechnioną jeszcze formę uposażenia urzędników w naturze⁴²¹. Podobnie jak w domenach wzrosły i dochody z regaliów. Prusy wprowadziły na wzór Pomorza szwedzkiego cła licencyjne (licenty) i — podobnie jak inne współczesne państwa absolutne wielką ilość monopolii⁴²².

Stany jak dawniej stały na stanowisku, że dochody z domen i regaliów winny wystarczyć na utrzymanie aparatu państwowego⁴²³ i nie chciały przyjąć zasady

⁴¹⁷ C. Bornhak, l. c., t. I, s. 357; Ob. tekst zarządzenia: D. F. Quickmann, *Ordnung oder Sammlung derer in dem königlich preussischen Herzogtum und Fürstentum Kammin bis zu Ende des 1747 Jahres publizierten Edikten, Mandaten und Reskripte*, Frankfurt a/Oder, 1756, s. 211.

⁴¹⁸ C. Bornhak, *Preussische Staats- und Rechtsgeschichte*, Berlin 1903, s. 238.

⁴¹⁹ Por. wyżej przyp. 378.

⁴²⁰ Zettwach, *Das pommersche Lehnrecht...*, jw., s. XXI—XXIII.

⁴²¹ R. Petsch, *Verfassung...*, jw., s. 269.

⁴²² G. Schmoller, *Die Epochen...*, jw., s. 167—172.

⁴²³ Tamże, s. 159.

podatku stałego. Wprowadzenie więc podatków stałych było istotnym problemem dla militarystycznego państwa pruskiego w okresie rozbudowywania jego potęgi wojskowej. Prusy rozwiązały go w ten sposób, że po wojnie 30-letniej wprowadziły specjalne podatki na utrzymanie wojska tzw. kontrybucję, która z czasem przekształciła się w podatek stały, nakładany niezależnie od stanów ⁴²⁴. Również i na Pomorzu wprowadzono rychło kontrybucję i tutaj też stała się stałym podatkiem płaconym z łanu. Kontrybucję płaciła tylko wieś (chłopi), gdyż w miastach w 1682 wprowadzono akcyzę. Kontrybucja i akcyza stały się więc wzajemnie się uzupełniającymi podstawowymi podatkami absolutnej monarchii pruskiej ⁴²⁵.

Podobnie jak na Pomorzu szwedzkim reforma musiała objąć tu także system repartycji podatkowej. Dawna metryka Kahldena z 1628 musiała i tu ulec zastąpieniu. W drugiej połowie XVII w. podejmowano kilkakrotnie jej rewizje ⁴²⁶. Reforma przeprowadzona w 1717, związana z osobą Blankensee, wprowadziła kataster, który utrzymał się tu do r. 1862. Podstawę podatkową stanowił odtąd dochód netto z łanu ⁴²⁷. Po objęciu w 1720 części dawnego Pomorza szwedzkiego wykorzystano i wprowadzono na tym terenie bardziej doskonały kataster przygotowany już przez Szwedów ⁴²⁸, lecz przez nich na Pomorzu szwedzkim w ogóle nie wprowadzony w życie.

Co do akcyzy ⁴²⁹, to obejmowała ona podatek gruntowy, przemysłowy pogłówny, zarówno jak i podatek pośredni — od napojów etc. ⁴³⁰.

W zakresie administracji skarbowej reformy pruskie zdążyły w kierunku możliwie ścisłego podporządkowania jej centralnym władzom berlińskim tj. *Generalfinanz-Direktorium* a później *Ober Finanz-Kriegs- und Domänen-Direktorium*. Organowi temu w początku XVIII w. podporządkowano amtskamerę a później samą kamerę (*Kriegs- und Domänenkamer*). Na niższym szczeblu administracja skarbowa spoczywała na radcach podatkowych (*Steuerräte*), działających w swych 4 obwodach, a jeżeli chodzi o wieś, na landratatach.

Administracja wyznaniowa

Sejm z 1654 przypieczętował przesądzoną traktatem z 1648 inkorporację władztwa kamieńskiego do Pomorza ⁴³¹. Po tej formalnej sekularyzacji nastąpiło natych-

⁴²⁴ Tamże, s. 142 n.

⁴²⁵ Tamże, s. 159.

⁴²⁶ Tzw. lustracyjna metryka (*Lustrationsmatrikel*) z 1673, rewizje z 1680, 1684/5. Por. G. Schmoller, *Die Epochen...*, jw., s. 148; C. A. Zakrzewski, *Die wichtigeren preussischen Reformen...*, jw. s. 41 n.

⁴²⁷ C. A. Zakrzewski, l. c., s. 43 n.

⁴²⁸ Tamże, s. 54 nn. i 63 przyp. 1.

⁴²⁹ *Akzise- und Konsumptionssteuerordnung* z 1682.

⁴³⁰ G. Schmoller, *Die Epochen...*, jw., s. 153—8.

⁴³¹ H. Heyden, *Kirchengeschichte...*, jw., t. II, s. 137; R. Petsch, l. c., s. 231 nn.

miast administracyjne zjednoczenie władztwa z całym krajem (likwidacja odrębnego zarządu centralnego, odrębnych stanów itd.)⁴³². Nie rozwiązana była tylko sprawa losów żyjącego jeszcze biskupa kamieńskiego i kapituły, katedralnej kamieńskiej i kołobrzesckiej. Biskupem był Ernest Bogusław Croy, siostrzeniec Bogusława XIV. Po wypłaceniu mu odszkodowania w 1671 za rezygnację z pretensji do biskupstwa, elektorzy, władcy Pomorza przyjęli tytuł książąt na Kamieniu. Croy był jednak nadal tytularnym biskupem kamieńskim, jak również od 1658 rzeczywistym proboszczem kapituły kamieńskiej. Dopiero data jego śmierci w 1684 postawiła ostateczny kres istnieniu biskupstwa kamieńskiego⁴³³.

Kapituły, w wyniku długich sporów, ostatecznie nie uległy likwidacji w pokoju westfalskim. Liczyły one razem 16 prebend, synekur dla szlachty, które nawet po podziale na powiaty z 1724 tworzyły niejako odrębne okręgi — powiaty prałacie (*Prälatenkreise*)⁴³⁴. Obie kapituły tworzyły w sejmie odrębną kurię⁴³⁵. Zostały one zniesione dopiero w 1811⁴³⁶ a powiaty prałacie zlane w jeden „powiat-księstwo“ (*Kreisfürstentum*), później w 1872 rozdzielony na 3 powiaty: kołobrzescki, koszaliński i bobolicki⁴³⁷.

Unormowanie prawne spraw wyznaniowych nastroczało Hohenzollernom duże trudności, których podłożem była niechęć luteranśkiej ludności Pomorza do wyznania reformowanego (kalwińskiego) będącego religią domową dynastii. Czynnikiem ten wpłynął też wydatnie na znane zjawisko większej na Pomorzu sympatii dla Szwecji, protagonistki luteranizmu (Gustaw Adolf), niż dla hohenzollernowskich Prus. Sama ustawa z 1654 jest w zakresie spraw wyznaniowych niejasna. Ordynacja kościelna z 1680, edykt o przyjęciu hugenotów z 1685 — zakaz dla Pomorzan udawania się do Wittenbergii z 1663 — wywoływały najżywszą niechęć. Z drugiej strony, przy tolerowaniu kalwinizmu wbrew opinii kraju, uprawia się najdalej posuniętą nietolerancję wobec katolików⁴³⁸.

W zakresie organizacji kościelnej utrzymują się konsystorze — na zamku szczecińskim, a od r. 1747 również w Koszalinie — jako władze administracyjne, obok generalnego superintendenta, jako zwierzchnika duchownego. Konsystorze były są-

⁴³² C. Bornhak, *Geschichte...*, jw., t. I, s. 281.

⁴³³ B. Szczepońnik, Herzog Ernst Bogislaw von Croy..., jw., passim.

⁴³⁴ Były to powiaty: kamieński (miasto Kamień nie wchodziło w jego skład), kapitułny kołobrzescki i kapitułny kukułowski. O. Hintze, l. c., s. 392.

⁴³⁵ Faktycznie zarząd swego powiatu sprawował dziekan kapituły i on był dyrektorem kurii prałatów. Hierarchicznie wyższy — proboszcz nie zajmował się powiatem — mógł nim być np. oficer przebywający zdala od Kamienia. O. Hintze, l. c., s. 397.

⁴³⁶ B. Szczepońnik, l. c., s. 49.

⁴³⁷ F. Curschmann, *Die Landeseinteilung...*, jw., s. 165 nn.

⁴³⁸ Nie wolno tajnie ani publicznie uprawiać gdziekolwiek na Pomorzu kultu katolickiego, 1724, 1748. W 1748 katolicy koloniści z Palatynatu mają zakaz przebywania w promieniu 6 km. od miasta Pozdawilk. H. Heyden, *Kirchengeschichte...*, jw., t. II, s. 180.

dami w sprawach kościelnych i małżeńskich dla luteranów i dla spraw małżeńskich dla reformowanych (tylko do 1748) stąd m. in. bliskie powiązanie konsystorza z sądem nadwornym⁴³⁹.

D. Charakterystyka ustroju Pomorza Zachodniego w okresie 1648—1815

W obu działach Pomorza Zachodniego, szwedzkim i brandenburskim unormowano po pokoju westfalskim zarząd kraju ustawami wzorowanymi na pomorskiej ustawie z 1634 — w 1654 i 1663. Powiedzieć więc można, że nie tylko przeszłość historyczna i podobny w obu działach ustrój społeczno-gospodarczy, lecz nawet same formalno-prawne podstawy ustrojowe, zaakceptowane przez władców obu krajów — były równe. Obie ustawy sankcjonowały istniejący ustrój stanowy, obie w oparciu o wzór przekazany przez księstwo pomorskie wprowadziły na swych terenach dość jednolity i strukturalnie do siebie podobny aparat centralny. Oba terytoria przejęły po dawnym państwie pomorskim podstawy nowej organizacji terytorialnej, oba miały identyczne położenie prawno-państwowe jako lenna Rzeszy.

A jednak dalszy rozwój ustrojowy obu terytoriów poszedł w odmiennych kierunkach. Pomorze szwedzkie zachowało szeroką autonomię i charakter kraju luźno związanego z rządem sztokholmskim. W rzeczywistości Szwecja do samego początku XIX w. respektowała istniejące przywileje stanowe i podtrzymywała bez zmian ustaloną w okresie poprzednim formę feudalnej monarchii stanowej.

Zupełnie był inny stosunek Brandenburgii (Prus) do Pomorza brandenburskiego. Poddanie części Pomorza pod władzę elektora brandenburskiego, podobnie jak objęcie sekularyzowanych biskupstw, Kłiwii, uniezależnienie Prus od Polski — a później zajęcie Śląska — stanowiło ważne etapy w rozwoju terytorialnym monarchii brandenburskiej. Przypadły one na okres rządów elektora Fryderyka Wilhelma, w tym czasie, gdy Brandenburgia zdecydowanie wkraczała na drogę budowy zcentralizowanej monarchii. Likwidacja potęgi stanowej w poszczególnych krajach to pierwszy etap na tej drodze, osiągnięty przez absolutną monarchię przez zapewnienie szlachcie w charakterze niejako ekwiwalentu za utracone — nowych przywilejów, utrwalających jej dalsze panowanie klasowe⁴⁴⁰. Okres do połowy XVIII w. wystarczył Prusom na zrealizowanie tego punktu programu na Pomorzu Zachodnim.

Drugim problemem była sprawa podporządkowania organów władzy państwowej w poszczególnych krajach centralnym władzom berlińskim. Należało likwidować przejawy autonomii terytorialnej i przekształcać te terytoria w podporządkowane władzom centralnym i centralistycznie administrowane prowincje. Zadanie to wykonano w wielkiej części w okresie rządów Fryderyka Wilhelma I tj. do r. 1740. Program ten zrealizowano wtedy również i w znacznej mierze w stosunku do Pomorza, — a zainstalowanie w 1723 w Szczecinie kamery (*Kriegs- und Domänenkammer*) było głębokim ciosem w autonomię pomorską.

⁴³⁹ O. Hintze, l. c., s. 387; C. Bornhak, l. c., t. II, s. 270—1.

⁴⁴⁰ Ob. trafne sformułowanie C. Bornhaka, *Deutsche Verfassungsgeschichte vom westfälischen Frieden an*, Stuttgart 1934, s. 171.

Z punktu widzenia rozwoju formy państwa, w początku XVIII w. nastąpiła więc na Pomorzu brandenburskim likwidacja formy stanowej, a kraj ten stał się członem feudalnej, pruskiej monarchii absolutnej z formami administracji właściwymi dla tej formy państwa. Pomorze nie straciło jednak jeszcze swej odrębności w ramach monarchii pruskiej. Wprawdzie państwo pruskie jako ukształtowana już w XVIII w. feudalna monarchia absolutna stanowiło dość jednolitą całość. Jedność ta wykazywała ciągle znamiona właściwe dla epoki feudalnej a więc dawała się pogodzić z występowaniem daleko idących odrębności prowincjonalnych⁴⁴¹. Rządy brandenbursko-pruskie na Pomorzu są w każdym razie ciekawym dla epoki feudalnej przykładem szybkiego narzucenia świeżo opanowanemu krajowi nowych form ustrojowych — przy równoczesnym bardzo aktywnym oddziaływaniu nadbudowy państwowo-prawnej na rozwój sił wytwórczych.

Powyższe porównanie rozwoju ustroju obu części Pomorza zachodniego w XVII i XVIII w. nasuwa pewne refleksje natury ogólniejszej. Przede wszystkim zastanowić się wypadnie nad tym, czy i w jakiej mierze traktat westfalski pociągnął za sobą likwidację pomorskiej samodzielności państwowej. Jeżeli chodzi o Pomorze brandenburskie to sprawa nie budzi wątpliwości. Sama okoliczność, że Pomorze brandenburskie, lenno cesarskie, zostało złączone z państwem Hohenzollernów znajdującym się prawie w całości na terenie Rzeszy — tworzyła dogodne warunki dla przekształcenia się Pomorza w prowincję brandenburską i zatarcia się jego charakteru jako całkiem od Brandenburgii odrębnego i z nią równouprawnionego księstwa Rzeszy. Uzyskane przez elektora brandenburskiego zwierzchnictwo terytorialne (*Landeshoheit*) na Pomorzu oznaczało w praktyce terytorialne rozszerzenie zasięgu praw zwierzchnich, które on już w całym swym państwie, w obrębie Rzeszy, posiadał. W tych warunkach zlikwidowanie zagwarantowanych pokojem westfalskim, a później zatwierdzonych w 1654 przywilejów pomorskich było dla centralistycznej monarchii dość łatwe do wykonania.

Sprawa samodzielności Pomorza szwedzkiego przedstawia się nieco odmiennie. Już od strony formalno-prawnej zachodzi tu w stosunku do Brandenburgii ta poważna różnica, że państwo szwedzkie znajdowało się poza Rzeszą niemiecką, a król szwedzki stał się dopiero w 1648 księciem Rzeszy i to jedynie z tytułu Pomorza. Pomijając więc już takie okoliczności jak geograficzne położenie Pomorza w stosunku do Szwecji, jak różnice językowe itp., jasne jest, że Szwecja nie miała takich jak Brandenburgia warunków do asymilacji ustrojowej Pomorza. Nic też dziwnego, że ten proces asymilacyjny w stosunku do innych terytoriów szwedzkich, nie wchodzących w skład Rzeszy, jak w Estonii czy w Inflantach czynił od k. XVII w. większe niż na Pomorzu postępy⁴⁴². Tym się też tłumaczy bardzo rozległa autonomia,

⁴⁴¹ Por. wyżej przyp. 389. — Prof. W. Sobocińskiemu dziękuję za udzielone mi cenne sugestie na temat charakterystyki stosunku Pomorza do absolutnej monarchii pruskiej, z których w szerokim zakresie skorzystałem.

⁴⁴² N. Herlitz, *Grundzüge der schwedischen Verfassungsgeschichte*..., jw., s. 89.

jaką Szwecja zostawiła Pomorzu. Niemniej jednak na zewnątrz Pomorze szwedzkie reprezentował król szwedzki i prowadził z natury rzeczy nie pomorską, lecz szwedzką politykę zagraniczną.

A przecież szeroka autonomia, jaką cieszyło się Pomorze szwedzkie, olbrzymie znaczenie stanów pomorskich i wpływ ich na rządy kraju, którego ustroj od czasu rządów książąt pomorskich zmienił się niemal tylko o to, że najwyższa władza — w osobie króla szwedzkiego nie była więcej pomorska i że najwyższy ośrodek dyspozycyjny znajdował się poza krajem — każą nam widzieć w ustroju Pomorza szwedzkiego do początku XVIII w. wyraźne szczątki pomorskiej samodzielności państwowej. Stosunek króla szwedzkiego do Pomorza o wiele bardziej przypominał unię personalną niż stosunek do Pomorza króla pruskiego. Tak też, jak wnosić można, rozumiano na Pomorzu szwedzkim współcześnie sytuację kraju. Mieszkańcy Pomorza szwedzkiego nazywali swą ojczyznę „państwem szwedzko-pomorskim“⁴⁴³. Trzeba jednak zwrócić uwagę na to, że było to tylko iluzją wynikającą z faktycznego rozwoju stosunków. Gdy bowiem Szwecja z początkiem XIX w. postanowiła zmienić radykalnie swą politykę pomorską, wystarczyła jedna ustawa, narzucona Pomorzu szwedzkiemu, by zlikwidować rząd pomorski i wprowadzić w kraju ustroj i prawo

⁴⁴³ Całe zagadnienie rozwoju stosunków pomorsko-szwedzkich zasługuje na wszechstronne opracowanie. Znana jest i często w literaturze podkreślaną wrogość ludności pomorskiej w stosunku do Brandenburgii, a z drugiej strony sympatie i nawet przywiązanie do Szwecji. Wrogość do Brandenburgii ma swe bardzo głębokie korzenie (*Główne linie*..., cz. I, s. 88 przyp. 211; ob. też wyżej przyp. 2). Staliśmy się powyżej to zagadnienie wiązać także z problemem kształtowania się narodowości na Pomorzu Zachodnim. Sformułowaliśmy przypuszczenie, że w ogniu antagonizmu pomorsko-brandenburskiego, szczególnie zaostrego w XV w. proces kształtowania się narodowości na Pomorzu zmierzał ku ukształtowaniu się przesłanek własnej, odrębnej świadomości narodowościowej — pomorskiej. Sądzimy, że proces ten postępował dalej w ramach stanowej monarchii pomorskiej (do 1637), a zahamowaniu uległ dopiero po rozbiórce Pomorza z 1648. Odtąd zabrakło bowiem podstawowych elementów kształtowania się narodowości — mianowicie wspólnoty terytorialnej i więzi ekonomicznej. W dalszym ciągu ludność pomorska odnosiła się z dużą niechęcią do Brandenburgii (Prus) a sympatie swe okazywała Szwecji. Ludność w XVII i XVIII w. z lekkim patrzyła na rządy pruskie na Pomorzu, a pod rządami szwedzkimi czuła się dobrze. (Wystarczy powołać się tu choćby na obserwacje M. Wehrmanna, *Geschichte*..., jw., t. II, s. 134, 135, 141, 142, 192—3, 203, 230, 259 etc.). Rządy szwedzkie dogadzały oczywiście stanom uprzywilejowanym, cieszącym się dawnymi przywilejami. Ale i wiejskie masy ludowe, jak świadczy masowe zbiegostwo z Pomorza brandenburskiego na tereny szwedzkie (M. Wehrmann, l. c., t. II, s. 141), chętnie chroniły się tam przed wyzyskiem fiskalnym i uciskiem militarnym rządów pruskich. — Szwedzkie sympatie na Pomorzu ujawniły się ostro w okresie wojen napoleońskich. Obawa dostania się pod rządy pruskie wywołała na Pomorzu szwedzkim powstanie całego „obozu“ proszwedzkiego, do którego należał m. in. wybitny historyk pomorski Cosegarten. Znamienne, że reformy podjęte w 1806 przez Szwecję pozyskały dla Szwecji nawet chłopów pomorskich (M. Wehrmann, l. c., t. II, s. 141; F. Glaser, *Die Stände*..., jw., s. 77 i 77 przyp. 2).

szwedzkie — by zmienić za jednym zamachem kraj o szerokiej autonomii w zwykłą prowincję szwedzką.

Jeżeli jednak spojrzeć na rozwój obu działów Pomorza zachodniego nie od strony nadbudowy państwowo-prawnej lecz od strony rozwoju stosunków wytwórczych, to zauważymy, że różnice nie były tu tak głębokie. W jednym i drugim kraju obserwuje się narastanie zjawisk typowych dla schyłkowego okresu feudalizmu, pojawiające się liczne symptomy kryzysu feudalizmu, zarówno na wsi jak w mieście. W obu częściach Pomorza, zarówno w ustroju stanowym Pomorza szwedzkiego jak i w ramach absolutnej monarchii pruskiej szlachta w pełni utrzymuje swe panowanie klasowe. Toteż w latach wielkiej rewolucji burżuazyjnej, w okresie wojen napoleońskich zarówno klasy panujące w państwie pruskim jak i Szwecja w tym samym czasie czuły się zmuszone przeprowadzić na Pomorzu pewne reformy zmierzające do likwidacji feudalizmu: zniesienie poddaństwa, zapoczątkowanie likwidacji feudalnej własności ziemskiej, reformy stosunków produkcji przemysłowej.

VI. POWSTANIE PRUSKIEJ PROWINCJI ZACHODNIO-POMORSKIEJ I LIKWIDACJA SZCZĄTKÓW FEUDALNEJ PAŃSTWOWOŚCI ZACHODNIO-POMORSKIEJ (1815—1848)

Gdy w 1815 całe Pomorze Zachodnie znalazło się w ramach monarchii pruskiej, Prusy, w okresie dokonywania się reform Steina i Hardenberga wkraczały na drogę formowania zupełnej jednolitości państwowej. Wyraziło się to m. in. we wprowadzeniu jednolitego podziału państwa na prowincje. I tak z całego obszaru Pomorza Zachodniego utworzono jedną prowincję (*Provinz Pommern*). Fakt ten stanowił bardzo ważne wydarzenie w dziejach nadbudowy państwowo-prawnej na Pomorzu. Decydował o mającej się dokonać likwidacji szczątków dawnej feudalnej państwowości zachodnio-pomorskiej — żywych jeszcze na dawnym Pomorzu brandenburskim a zwłaszcza szwedzkim. Przecież jednolity podział monarchii pruskiej na prowincje dawał formalny wyraz dotąd nie osiągniętej jedności państwowej. Dotąd poszczególne kraje pruskie nie były jednostkami administracyjnymi lecz jednostkami historycznymi. Dotąd odrębność „prowincjonalna” Pomorza o charakterze feudalnym była nawiązaniem do pojęcia Pomorza jako dawnej historycznej jednostki państwowej.

Wydawaćby się mogło, że ogólnopruskie, niwelujące ustawodawstwo zlikwiduje zaraz po 1815 resztki ustrojowego partykularyzmu Pomorza. W rzeczywistości jednak do takiej niwelacji ustrojowej Pomorza w ramach monarchii pruskiej nie mogło dojść przed zlikwidowaniem bazy feudalnej dającej oparcie pomorskiemu partykularyzmowi, przed rozszerzeniem rynku krajowego i przed usunięciem dotychczasowego rozbitcia gospodarczego monarchii pruskiej.

Wojny napoleońskie były również na Pomorzu czynnikiem przyspieszającym proces rozkładu feudalizmu. Feudalizm mimo to utrzymał tu jednak nadal głębokie podstawy a stosunki kapitalistyczne rozwijały się tu niezwykle powoli. Odgórne reformy pruskie z lat 1807—1821 dały formę prawną dla „pruskiej” drogi

rozwoju kapitalizmu. Rolnictwo pomorskie rozwijało się w 1-ej połowie XIX w. w oparciu na własności obszarnej, stopniowo przekształcającej swą organizację z systemu feudalnego w kapitalistyczny. Cechą tego procesu było bardzo powolne eliminowanie elementów ustroju pańszczyźnianego, który nawet jeszcze do końca XIX w. wykazywał dużą żywotność⁴⁴⁴. Podobnie i w przemyśle obserwuje się bardzo powolny wzrost bazy kapitalistycznej. Do połowy XIX w. przeważał tu rzemieślniczy sposób produkcji z przewagą elementu feudalnego i niższe formy stosunków kapitalistycznych — co oczywiście pozostawało w związku z hamującym oddziaływaniem przeżytków ustroju feudalnego na wsi⁴⁴⁵. Wyrazem tego był słaby rozwój rynku wewnętrznego.

Na tym tle zrozumiałe się staje dlaczego utrzymało się na Pomorzu w 1-szej połowie XIX w. tyle elementów feudalnych w jego nadbudowie państwowo-prawnej i dlaczego partykularyzm pomorski utrzymał tu do tego czasu bardzo wielką żywotność. Dopiero okres Wiosny Ludów związany z oktrojowaniem przez króla pruskiego konstytucji burżuazyjnej (1848) i szeregiem ustaw z lat następnych, wydaniem ostatniego edyktu regulacyjnego z 1851, likwidacją sądów patrymonialnych na wsi w 1850 itp. — wiąże się na Pomorzu z rzeczywistym upadkiem bazy feudalnej.

Prowincja pomorska po 1815 r. składała się z 3 członów, które w różnym czasie weszły pod berło władców Brandenburgii: 1) Pomorze prawoodrzańskie w 1648—53 (*Hinterpommern*); 2) Okręg nabyty w 1720 (*Altvoerpommern*); 3) Pomorze szwedzkie w granicach z 1720 (*Neuvoerpommern*). Nowa prowincja ze stolicą w Szczecinie została w 1816—18 podzielona na 3 rejencje (*Regierungsbezirk*)⁴⁴⁶: szczecińską, koszalińską i strzaławską⁴⁴⁷, a te na 26 powiatów (*Kreise*)⁴⁴⁸. Rejencja strzaławska obejmowała właśnie teren świeżo przyłączony do Prus.

Wprowadzenie nowej administracji pruskiej nastroczało duże trudności i opory,

⁴⁴⁴ A. Wielopolski, *Zagadnienie sił wytwórczych i rozwoju stosunków społecznych w rolnictwie Pomorza Zachodniego w pierwszej połowie XIX w.* Kwart. Historyczny, t. 41, z. 4, 1954, s. 137—9 i passim. W tym cennym opracowaniu autor zwrócił też uwagę na zaburzenia, jakie w rozwoju rynku Pomorza Zachodniego miało utracenie przez tę ziemię po 1815 łączności z jej geograficznym zapleczem, tj. Polską (Tamże, s. 139—140).

⁴⁴⁵ J. Wiśniewski, *Kształtowanie się stosunków kapitalistycznych w rzemiośle i przemyśle na Pomorzu Zachodnim w pierwszej połowie XIX w.*, Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. I, z. 1, 1955, s. 9—34.

⁴⁴⁶ *Regierung* jest właściwie nową nazwą dla dawnej *Kriegs- und Domänenkammer*; C. Bornhak, l. c., t. III, s. 78. Por. też wyżej: przyp. 389.

⁴⁴⁷ C. Bornhak, l. c., t. II, s. 51; F. Curschmann, *Die Landeseinteilung...*, jw., s. 103.

⁴⁴⁸ O późniejszych przesunięciach w podziale administracyjnym Pomorza ob. F. Curschmann, *Die Landeseinteilung...*, jw., s. 165 n.; L. Gustowski, *Pomorze Zachodnie między pierwszą i drugą wojną światową 1918—1945*, Przegl. Zachodni, t. I, z. 4—5, 1945, s. 245 nn.

w szczególności w rejencji strzaławskiej (*Neuvorpommern*). Centralistyczna machina pruska nie zdołała ich wszystkich przełamać. Gdy po wprowadzeniu w monarchii pruskiej w 1823 sejmików prowincjonalnych, na Pomorzu Zachodnim powstały w 1826 dwa odrębne sejmiki „komunalne“ dla obu części Pomorza, sejmiki te utrzymały resztki charakteru stanowego. W nich też partykularyzm pomorski znajdował mocne oparcie⁴⁴⁹. Zaznaczał się on silniej na terenie dawnego szwedzkiego Pomorza. Występował on najostrzej na odcinku ustroju miejskiego⁴⁵⁰, organizacji sądownictwa oraz prawa sądowego⁴⁵¹. Przez cały niemal XIX w. Pomorze szwedzkie walczyło skutecznie przeciw wprowadzeniu Pruskiego Prawa Krajowego (*Landrecht*) — za utrzymaniem prawa pospolitego (*gemeines Recht*) i statutowego prawa miejskiego (*Statutarrechte*).

Były to już czasy współczesne Marksowi, który obserwował naocznie trudności jakie jeszcze w XIX w. miało militarystyczne państwo pruskie przy pochłanianiu Pomorza Zachodniego, ziemi, która przez tak długi czas była Brandenburgii i Prusom wroga i obca — „Margrabstwo brandenburskie nie podbiło ani nie zgermanizowało żadnego historycznie ważnego szczepu słowiańskiego... Nawet Po-

⁴⁴⁹ F. Glaser, *Die Stände...*, jw., s. 151 n.; C. Bornhak, *Preussisches Staatsrecht*, jw., t. II, s. 331 i 364.

⁴⁵⁰ Miasta dawnego Pomorza szwedzkiego aż do przejścia pod panowanie pruskie zachowały swe dawne urzędy i nie zostały one też objęte pruską ustawą miejską z 1808 (*Städteordnung*). Dopiero ustawa z 1831 (*Revidierte Städteordnung*) nałożyła na miasta te obowiązek przeprowadzenia reformy, zgodnie z ustawą z 1831 — lub z 1808. Wobec jednak stanowczego ich oporu, nowa ustawa z 1853 wyłączyła miasta dawnego Pomorza szwedzkiego spod zasięgu tych ustaw. Każde natomiast miasto miało uzyskać osobny reces (*Stadttrsess*). Recesów takich wydano kilkanaście. Por. G. Mehnert, *Die Stadtverfassung Greifswalds verglichen mit der Verfassung der Stadtgemeinden nach der Städteordnung von 1853*, Pommersche Jahrb., t. 16, 1895, s. 26 nn.; Goetze, *Verfassung und Gerichtsbarkeit der Städte Neuvorpommerns und Rügens vor 70 Jahren*, Monatsblätter der Ges. für Pom. Geschichte, t. XIII, s. 161 nn.

⁴⁵¹ W zakresie rozciągnięcia na teren dawnego szwedzkiego Pomorza Landrechtu Prusy były skrupowane zobowiązaniami międzynarodowymi (A. Stölzel, *Brandenburg-Preussens Rechtsverwaltung und Rechtsverfassung*, t. I/II, Berlin 1888, t. II, s. 442, 449). W 1836 dokonano spisu prawa prowincjonalnego „Nowego przedniego Pomorza i księstwa Rugii“, który jednak nie uzyskał mocy obowiązującej (F. Glaser, *Die Stände...*, jw., s. 167). Projekt ten ogłoszono w 1837 drukiem pt. *Das Provinzialrecht des Herzogtums Neuvorpommern und des Fürstentums Rügen im Auftrage des Königlichen Justiz-Ministeriums für die Gesetze revidiren nach der Ordnung des Allgemeinen Landrechts aus ämtlichen Quellen bearbeitet*, Greifswald 1837. — Projekt ten nie zajmuje się ani prawem lubeckim ani prawem lennym. W miastach zaś rządono się nadal prawem lubeckim (Por. A. Stölzel, l. c., t. II, s. 507, 661; C. Bornhak, *Geschichte...*, jw., t. III, s. 14, 123; G. Wilnowski, *Das Lübi-sche Recht in Pommern*, Berlin 1867). — Prawo lenne również, mimo ustawy o zniesieniu lenn z 1810, znajdowało jeszcze zastosowanie (Por. Zettwach, *Das pommersche Lehnrecht nach seinen Abweichungen von den Grundsätzen des preussischen Allgemeinen Landrechts*, Leipzig 1892 i wyżej, przyp. 304).

morze (zachodnie), którego zwierzchnikami byli margrabiowie brandenburscy już od XII w., nie było jeszcze w 1815 w pełni wcielone do królestwa pruskiego, gdy zaś elektorzy brandenburscy zaczęli je sobie przywłaszczać, od dawna przestało już być słowiańskim państwem“⁴⁵².

KATEDRA Powszechniej Historii Państwa i Prawa U. A. M. w Poznaniu

Michał Szczaniecki (Poznań)

LES LIGNES PRINCIPALES DE DÉVELOPPEMENT DE L'ÉTAT FÉODAL DE POMÉRANIE OCCIDENTALE

2e partie (1478—1848)

Résumé

Le présent article constitue la deuxième partie de l'étude parue sous le même titre au tome VII, 1 du *Czasopismo Prawno-Historyczne* (pp. 49—91, résumé français pp. 89—91), et représentant les trois premières périodes d'évolution de l'Etat poméranien jusqu'à l'unification de cet Etat, en 1478, sous Boguslav X, à savoir: la période de la formation des républiques féodales jusqu'à 1121/2, la période de la monarchie féodale primitive (1121/2—1278) et la période de l'émiettement féodal (1278—1478). Dans la présente partie, l'auteur trace l'image de la quatrième période — celle de l'Etat corporatif poméranien — s'étendant jusqu'au partage de la Poméranie, en 1648, entre la Suède et le Brandebourg, ainsi que de la cinquième, en rapport avec laquelle il examine les institutions de la Poméranie Occidentale sous la domination de la Suède et du Brandebourg, jusqu'au moment de la nouvelle réunion des deux parties de la Poméranie, en 1815, en une seule province appartenant à la Prusse.

IV. Période de la monarchie féodale corporative (1478—1648).

L'époque de l'essor économique de la Poméranie Occidentale dure, environ, jusqu'au début du XVIe siècle. A partir de cette date commence le déclin économique des villes, étroitement lié à la décadence de la ligue hanséatique. Dès le XVIe siècle, la Poméranie Occidentale connaît, à l'instar de la majorité des pays européens situés à l'est de l'Elbe, le changement des conditions économiques et sociales à la campagne, se manifestant par le développement de l'économie domaniale fondée sur la réserve seigneuriale et sur les corvées, et remplaçant l'ancienne économie basée sur le cens. La chute économique des villes dans la moitié du XVIe siècle entraîne le déclin de leur influence politique. Le rôle prééminent parmi les états appartient à la noblesse. L'exploitation des paysans s'accroît, les seigneurs tendent à augmenter les réserves de leurs domaines et dans ce but provoquent le déguerpissement des paysans. Une série de lois, en particulier la loi de 1616, sanctionnent cet état de choses. Le servage personnel devient très rigoureux.

Le pouvoir ducal est héréditaire dans la dynastie poméranienne. Conformément à l'ancien droit, tous les membres mâles de la dynastie ont droit à la succession. Cependant, cela ne mène pas à présent à l'émiettement féodal. Les partages entre

⁴⁵² K. Marx, *Das göttliche Recht der Hohenzollern*, Marx-Engels-Lenin-Stalin zur deutschen Geschichte, t. I, 1953, s. 583.

les princes particuliers, ont trait surtout aux revenus, et portent ainsi le caractère d'actes de droit privé. Il faut attribuer une certaine importance au partage de la Poméranie, en 1532 (1569), en duchés de Szczecin et de Wolgast (à l'ouest de l'Oder), qui s'était maintenu, il est vrai, mais réservait les affaires d'Etat les plus importantes à l'administration commune. La Réforme, adoptée en 1534/5, a entraîné la sécularisation des biens des monastères et leur attribution presque entière à l'Etat. L'évêché de Kamień (Cammin), ainsi que les chapitres — cathédral de Kamień et celui de Kołobrzeg (Kolberg) — n'ont pas été sécularisés formellement; toutefois, à partir de la moitié du XVIe siècle, des personnes laïques de religion luthérienne deviennent évêques et chanoines. Depuis 1556, la dignité épiscopale, à laquelle n'était plus rattachée l'administration ecclésiastique, est conférée aux membres cadets de la dynastie ducale: cette charge étant par conséquent, traitée comme un apanage de la dynastie.

Au cours des années qui suivent l'unification de toute la Poméranie Occidentale, c.-à-d. pendant le règne de Bogusław X (1478—1523), nous notons l'introduction de nombreuses réformes intérieures de caractère essentiel, ayant pour but de liquider les symptômes de l'émiettement et d'instaurer une forte autorité centrale. L'accroissement du pouvoir ducal n'était pas dans l'intérêt des états privilégiés, ce qui explique l'opposition témoignée à ces tendances. Ces états parviennent finalement à fonder une organisation politique développée, rivalisant avec l'autorité ducale. Les réformes intérieures de la limite du XVe et du XVIe siècle embrassent aussi bien l'administration centrale de l'Etat — comme la trésorerie, la justice —, que l'administration locale dans le pays. Dans le cadre de l'administration centrale on émet, à partir du XVe siècle, des règlements de la cour déterminant le fonctionnement de la cour et de ses offices. Parmi les officiers de la cour, les fonctions les plus importantes appartiennent au maréchal, au chancelier et au trésorier (*Landrentmeister*). Pour ce qui est de la trésorerie, l'organisation des domaines ducaux en districts (*Amt*) dirigés par des chefs de district (*Amtmann*) — fonctionnaires nommés par le duc et recevant un traitement annuel — avait une importance de premier ordre. Cette nouvelle organisation des *Amt*, servant d'abord à la gérance des propriétés ducales, devait devenir ensuite le noyau d'une administration locale plus moderne. L'importance de cette organisation était d'autant plus grande, qu'en rapport avec la Réforme presque tous les anciens domaines des monastères étaient devenus propriété ducale et avaient été organisés en *Amt*. Les revenus considérables que procuraient les domaines ainsi que les droits régaliens ne suffisaient pas à l'entretien de l'appareil gouvernemental. L'Etat devait, par conséquent, recourir aux impôts, pour lesquels, cependant, l'accord des ordres était nécessaire. Il est vrai qu'à la limite du XVe et du XVIe siècle, Bogusław X avait réussi à lever, sans l'assentiment des états, l'aide féodale à l'occasion des mariages de ses filles (*Fräuleinsteuer*); mais en pratique, comme dans tous les Etats corporatifs, les impôts étaient considérés comme revenus extraordinaires pour lesquels l'accord des ordres était exigé. L'organe principal de ceux-ci était la diète (*Landtag*), composée de représentants du clergé, de la noblesse et des villes. A partir du XVIe siècle, c.-à-d. depuis la laïcisation du clergé la noblesse était devenue, presque exclusivement, le facteur dominant à la diète. Les états administraient le trésor corporatif (*Landkasten*), et étaient chargés ainsi de l'administration de tous les impôts.

La situation de la Poméranie Occidentale au point de vue du droit public connaît à cette époque certains changements. Trois solutions entraient en ligne de compte: 1. — vassalité directe de cet Etat de l'empire germanique 2. — sa vassalité directe du Brandebourg, en même temps qu'indirecte de l'empire germanique, 3. — sa vas-

salité directe de la Pologne. La deuxième solution, la moins avantageuse pour la Poméranie, rencontre la plus forte opposition. Le conflit entre la Poméranie et le Brandebourg reçoit une solution partielle dans le traité de 1493, où le Brandebourg conserve le minimum de droits suzerains sous forme uniquement de droits à la succession de Poméranie Occidentale après l'extinction de la dynastie des ducs poméraniens. L'égalité complète du Brandebourg et de la Poméranie, en tant que fiefs relevant immédiatement de l'empire, n'a été établie que par le traité de 1571/74, stipulant que non seulement les Hohenzollern succédaient en cas d'extinction de la dynastie poméranienne, mais aussi inversement: en cas d'extinction des Hohenzollern, les ducs de Poméranie héritaient des terres de la Marche de Brandebourg, situées à l'est de l'Oder (la Nouvelle Marche, une partie de la Terre de Lubusz (Lebus)). A part cela, les différends qui ne cessent d'apparaître dans le domaine économique, raniment l'ancien antagonisme entre la Poméranie Occidentale et le Brandebourg. Même après le traité de 1493, le Brandebourg s'efforce d'affaiblir la position de la Poméranie dans le Reich, en contestant en particulier le droit des ducs poméraniens de siéger au Reichstag (*Reichsstandschaft*). Vu la situation non réglée, le duc Bogusław X cherche, à la fin du XVe et au commencement du XVIe siècle, appui auprès de la Pologne en entamant à plusieurs reprises des pourparlers pour se placer sous sa dépendance — ce qui aurait signifié, le cas échéant, la réalisation d'anciens droits de la Pologne sur la Poméranie. Ces pourparlers n'ont abouti à aucun résultat, sauf la conclusion d'un traité d'alliance entre les deux pays, et la concession formelle par la Pologne aux ducs poméraniens du territoire de Lębork (Lauenburg) et de Bytów (Bütow) à titre de fief.

L'époque de la guerre de Trente ans a été pour la Poméranie Occidentale particulièrement dramatique. Les troupes impériales, suédoises et brandebourgeoises rava-geaient le pays, politiquement isolé, à un moment où la dynastie des ducs poméraniens était près de s'éteindre, et que le sort futur de l'Etat devait se décider. C'est alors aussi qu'on a tenté en Poméranie à réformer les institutions politiques et à garantir le pays des bouleversements qui l'attendaient. En 1627, en effet, est constitué le conseil secret (*Geheime Rat*); en 1630 un arrangement est conclu avec la Suède, en vertu duquel on lui promet, si elle arrive à repousser du pays les troupes de Wallenstein, de maintenir son armée en Poméranie, jusqu'au moment où ses frais de guerre lui seront remboursés. En 1634, une loi relative à la forme du gouvernement (*Regimentsverfassung*) est adoptée, et doit entrer en vigueur après la mort de Bogusław XIV, ce qui a lieu en réalité en 1637. A cette époque, où presque toute la Poméranie est occupée par l'armée suédoise, le Brandebourg tâche de s'emparer, en conséquence d'anciens arrangements, de toute la succession (en dehors de Lębork et de Bytów qui, en tant que fiefs polonais, sont repris, en 1637, par la Pologne). Aux prétentions du Brandebourg, la Suède oppose les siennes en vertu du traité de 1630. La paix de Westphalie décide du partage de la Poméranie entre la Suède et le Brandebourg. La Suède garde la partie occidentale avec Szczecin et certains territoires à l'est de l'Oder, tandis que le reste du pays échoit au Brandebourg.

V. Époque de la domination de la Suède et du Brandebourg (Prusse) (1648—1815).

Après la paix de Westphalie, durant la période allant de 1648 à 1815, la Poméranie Occidentale était partagée entre deux Etats. Cette paix n'avait pas satisfait les prétentions brandebourgeoises. En 1720 la Prusse avait augmenté sa part, en se faisant attribuer la ville de Szczecin, et en 1815 elle avait acquis de la Suède, moyennant une forte indemnité, l'ensemble des terres poméraniennes possédées par celle-ci.

Le développement économique des deux parties de la Poméranie témoigne du

même phénomène apparaissant sous l'aspect d'une crise économique et sociale — en train de progresser — du régime féodal. Dans les villes notamment, on observe le développement de l'industrie et des manufactures exigeant le louage de la main-d'oeuvre, tandis qu'à la campagne on voit s'accroître l'exploitation des serfs, se prolétarianiser la population etc.

A la suite de la diversité des politiques suédoise et prussienne, le développement des institutions dans chacun des deux partages empruntait un caractère différent. La Suède pratiquait en Poméranie Occidentale une politique de compromis et respectait les anciennes institutions corporatives. La loi relative à la forme du gouvernement de 1663, modelée sur la loi poméranienne de 1634, constituait le fondement des institutions d'Etat jusqu' en 1806. Ainsi la Poméranie suédoise n'était point devenue une province suédoise; l'autorité suprême (*Landeshoheit*) y appartenait au roi de Suède, lequel en vertu de ses droits souverains sur la Poméranie était vassal de l'empire et bénéficiait de tous les privilèges reconnus aux princes du Reich. A la tête du gouvernement se trouvait un gouverneur général représentant les intérêts du roi. D'ailleurs, les liens administratifs, rattachant la Poméranie Occidentale aux autorités centrales de Stockholm, faisaient presque entièrement défaut. Attendu que la Poméranie avait obtenu, en 1648, le *privilegium de non appellando*, et qu'ainsi la voie d'appel au tribunal de l'empire (*Reichskammergericht*) lui était fermée, le roi de Suède avait créé pour ses possessions dans le Reich un tribunal suprême à part, siégeant à Wismar et non en Suède. Ce tribunal se trouvait sous une forte influence des états poméraniens. Ceux-ci jouissaient, comme par le passé, le larges privilèges et de leurs anciens droits politiques. Le régime corporatif, ainsi conçu, s'était maintenu jusqu'à 1806. Au cours de cette année, Gustave Adolphe IV accomplit un coup d'Etat en introduisant un régime nouveau ainsi que le droit suédois, tandis qu'en 1811 une nouvelle constitution fut établie dans le pays. Cependant, en raison des guerres, de l'occupation — se répétant trois fois — du territoire par l'armée française etc., toutes ces réformes suédoises n'ont pu entrer en vigueur. La société poméranienne se sentait à l'aise sous la domination suédoise, les états privilégiés jouissaient de leurs droits, et même les paysans — jusqu'ici opprimés, au même ou au plus fort degré que les paysans sous le régime prussien — voyaient avec reconnaissance les tentatives suédoises de réforme du régime social.

Le Brandebourg aussi — comme la Suède — avait pris pour modèle, dans sa loi de 1654 sur la forme du gouvernement (*Regimentsverfassung*), l'ancienne loi poméranienne de 1634. Mais en réalité l'évolution qu'à connue cette partie de la Poméranie a emprunté une autre voie, notamment celle de la transformation de ce pays en simple province de la monarchie absolue prussienne. Les institutions corporatives avaient perdu de fait leur importance déjà avant la fin du XVIIe siècle, le régime corporatif étant remplacé par une administration provinciale, propre à la monarchie féodale absolue. Les plus grands changements ont eu lieu dans la première moitié du XVIIIe siècle sous le règne de Frédéric-Guillaume I. L'ancien gouvernement (*Regierung*) de Poméranie s'est transformé en simple cour provinciale de justice. Les affaires les plus importantes de l'administration provinciale sont passées aux *Kriegs- und Domänenkammern* (1723) relevant des organes centraux berlinois. Les villes jouissant jusqu'alors d'une large indépendance sont devenues l'objet de l'administration d'Etat. La noblesse s'est vue privée de ses droits politiques, vu la suppression des assemblées corporatives; elle a gardé cependant, de nombreux privilèges, et est devenue, en prenant part à l'administration du pays — comme dans d'autres provinces prussiennes —, la base sociale de la monarchie absolue. L'administration locale a été laissée, il est vrai, aux Landrats

recrutés parmi la noblesse: ceux-ci étant devenus, cependant, des employés de l'Etat. L'effort des autorités prussiennes tendant au progrès économique du pays, était accompagné de l'oppression accrue des paysans, où les anciennes charges féodales étaient remplacées partiellement par une exploitation accrue de nature fiscale et militaire (service militaire obligatoire). L'évêché de Kamień a été officiellement sécularisé et incorporé, au point de vue administratif, à la Poméranie.

En 1815, la Prusse, qui était entrée en possession de l'ancien territoire suédois de la Poméranie avait créé la province poméranienne (*Provinz Pommern*). La monarchie prussienne s'était transformée à la suite des réformes de Stein et de Hardenberg en Etat par excellence centralisé et ce fut maintenant seulement que la Poméranie a pu devenir une véritable province de la Prusse. Néanmoins, la Poméranie Occidentale avait conservé, pendant tout le XIXe siècle, de nombreuses institutions propres, surtout dans l'ancienne partie suédoise. Les diétines dans les districts ont gardé longtemps encore leur caractère corporatif, et les villes, d'autre part, ne se sont pas soumises aux règles des lois municipales prussiennes de 1808 et de 1830, en conservant leurs droits particuliers (*Statuarrechte*). En Poméranie suédoise, le *Landrecht* prussien de 1794 n'a pas été introduit, de sorte que l'ancien droit (*Gemeines Recht*) s'est maintenu jusqu'à la fin du XIXe siècle.